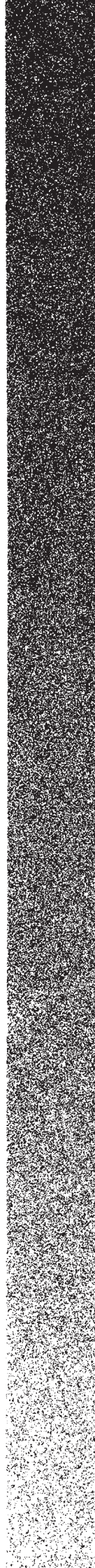
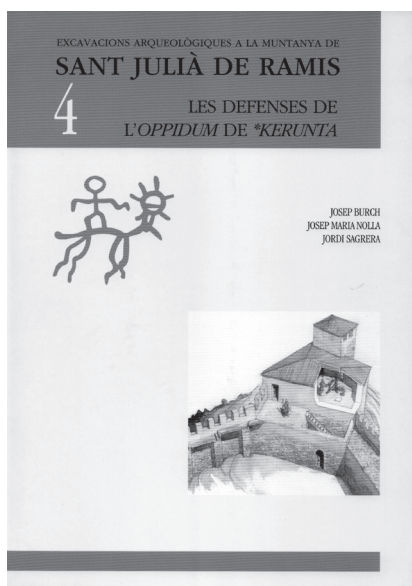

ions Recensions Recensions Recensions Re

Burch, Josep; Nolla, Josep Maria i Sagrera, Jordi (2011). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis i Universitat de Girona. 239 pàgs. ISBN: 978-84-9984-137-3.

Quart lliurament de la sèrie monogràfica *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis* (Gironès), continuació dels treballs anteriors: 1. *El Sector de l'Antiga Església Parroquial* (2001); 2. *El Castellum* (2006) i 3. *Els Sitjars* (2009), un conjunt d'obres que recullen els resultats dels treballs de camp i de diversos estudis monogràfics desenvolupats en aquest jaciment. Estem davant d'un exemple en la gestió de la difusió, ja que en una dècada els responsables del projecte han generat dues edicions d'una guia divulgativa (2005; 2009) sense desatendre la comunitat científica per mitjà d'articles i aportacions a congressos, ni tampoc les desitjables monografies, alhora que s'ha condicionat per a la visita el sector nord del jaciment (inaugurat en l'estiu de 2008).

*Kerunta és la proposta de reconstrucció de nom ibèric (no confirmada per cap document antic, però possible) adoptada pels autors per designar el poblat ibèric de Sant Julià de Ramis. En aquella estratègica altura es va assentar una comunitat humana durant la segona meitat del segle VI aC, coincidint amb l'aparició de l'ibèric antic; ja en el segle IV aC es va desenvolupar i convertir en un potent *oppidum*, que fou abandonat de forma ràpida i generalitzada en la tercera dècada del segle I aC, en el context de la guerra sertoriana, alhora que es fundava la ciutat de *Gerunda*.

El llibre que ens ocupa se centra en les actuacions en la zona 2 (l'extrem nord-occidental), de la seva evolució urbanística i, en especial, de les muralles que successivament van protegir el lloc; un espai de 2.500 m² subdividit en 7 sectors i 40 àmbits, amb potències estratigràfiques que en alguns punts arriben als 4 m. El treball es focalitza en l'època ibèrica, però té en compte l'evolució posterior a través d'una ocupació

puntual de la segona meitat del segle I aC i de la construcció, a mitjan segle IV, d'una fortalesa baix imperial, reformada pels visigots i abandonada amb la conquesta àrab. La raó: el lloc és una magnífica talaia natural que domina el pas entre l'Empordà i el Gironès.

Una monografia d'excavacions acostuma a tenir una estructura previsible: després d'una presentació de N. Casassa, alcalde de Sant Julià de Ramis, continua una introducció, i un tercer apartat on es detallen les 16 campanyes programades efectuades, entre 1996 i 2011, pel Laboratori de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Girona. En la figura 3.2 el lector pot trobar l'avanç en el descobriment de la zona 2 gairebé any per any. El quart capítol és una correcta exposició de l'estratigrafia dividida per sectors: comença per les muralles de migdia i les cabanes annexes, en part ja excavades per F. Riuró entre 1932 i 1945; continua amb el sector de ponent; prossegueix amb les traces urbanes ibèriques identificades sota el *castellum* tardoantic; continua amb el sector del turó, però aquí ho fa reservant les cronologies per a un altre capítol, un problema per al lector, que l'única informació que té, en aquest sentit, és, curiosament, el peu de determinades imatges; després s'exposa el tram nord-est de la muralla, un sector amb gran complexitat de successió de murs; vénen a continuació la portella ibèrica i la porta republicana, una àrea amb superposició de restes tardoantigues, republicanes i "els nivells més antics", que acaben essent del període ibèric antic; després la muralla nord-est i, en el darrer apartat, les cases ibèriques del NE, de nou amb una potent superposició ibèrica i posterior.

En el capítol cinquè: fases i cronologia, les defenses són explicades ara per successió cronològica, amb un breu comentari del material arqueològic que s'hi associa i amb interessants reconstruccions volumètriques que acompanyen plantes i seccions. Les primeres defenses, la porta primigènica i diverses cases antigues pertanyen a la segona meitat del segle VI aC. El segon moment són les reformes que es poden datar en el darrer terç del segle V aC. Un tercer moment, mitjan segle IV aC, comporta transformacions en les muralles: es van enderrocar alguns murs i foren substituïts per altres de nova factura, part d'una estructura poliorcètica que suggereix l'existència d'una organització social complexa. Les noves defenses es mantingueren estables i només canvià, al llarg del segle III i bona part del II aC, la distribució interna de les cases annexes a la muralla; els materials recuperats daten els canvis i mostren l'evolució de la cultura indiceta. Un canvi important té lloc en un període que els autors filen prim al voltant de 130-120 aC. Es tracta d'una important refacció: la construcció de la muralla republicana, que comportà una nova porta. Es tracta d'una obra encara ibèrica però amb préstecs forans, com la torre poligonal, adaptada per a l'ús de maquinària de guerra. Al seu costat occidental, la muralla, bastida en *opus siliceum* i amb mesures romanes, presenta uns suports interpretats com la base d'un voladís. Aquesta muralla mostra l'ascens de **Kerunta* en la Hispània del darrer terç del segle II aC. Malgrat el desplaçament de la població a *Gerunda*, a inicis del segon terç del segle I aC, l'excavació confirma la presència d'edificis

familiars i d'un abocador de la segona meitat del segle I aC, possiblement dedicats a modestes activitats agropecuàries. Després de més de tres segles d'abandonament, en la zona es bastí un fortí baiximperial a mitjan segle IV, amb continuïtat en època visigoda.

El darrer capítol, el sisè, són unes conclusions històriques i poliorcètiques, epígraf lògic en consonància amb el caràcter de l'obra. És en la zona 2 on cal situar el nucli inicial de tot l'hàbitat ibèric, nascut en la segona meitat del segle VI aC, quan se cercà un lloc estratègic per controlar un territori, en aquest moment dotat d'una muralla lineal. En l'ibèric ple es transformà en l'*oppidum* avui denominat *Kerunta, de 4 ha, i les muralles de la zona 2 foren refetes diverses vegades (és molt oportuna la figura 6.1, amb els alçats reconstruïts de les successives fases de les defenses); una muralla que tenia adherit per la part interna un grup de cases. La inestabilitat geològica i les noves tàctiques militars van animar les reformes. A finals del segle V aC es va abocar una ingent quantitat de terra i pedres per crear una plataforma davant la qual es va realitzar una portella. A mitjan segle IV aC es modificà la portella i se situà entre dos murs paral·lels. Aquesta reforma tingué més durada: fins al darrer quart del segle II aC, aleshores tingué lloc una ambiciosa reforma, paral·lela al bastiment del temple de tipus itàlic en una altra zona del jaciment. Es bastí una gran torre poligonal, adaptada a les màquines de tir, i es canvià la porta; això implica un canvi substancial en el paper de l'*oppidum*, que passà de controlar el congost des de la distància a ésser una sòlida plaça forta. La reforma es vincula a una nova aristocràcia emergent i les fortificacions són interpretades com una obra mixta, romana i indígena. La fi de l'*oppidum*, sense violència, es produí per la decisió política de Pompeu Magne: el trasllat de la població creixent al nou emplaçament urbà de *Gerunda*, que fortifica un camí de pas obligat, un paper històric que ha tingut Girona en els dos mil anys següents. En el vell *oppidum*, però, es detecta un poblament marginal en època augustal i el manteniment del temple fins al segle III. Ja en altres coordenades històriques, a mitjan segle IV, es decidí bastir un *castellum* militar a Sant Julià de Ramis, una activitat que es mantindrà fins a principis del segle VIII.

Set estudis annexos acompanyen el llibre. En el primer, *Les muralles del sector de l'antiga església parroquial*, els autors del volum exposen els resultats d'una intervenció realitzada en 2009 derivada de la necessitat de condicionar la plaça central (sector 17 de la zona 1). Enllà es documentaren cinc fases; les tres més antigues de finals del segle IV aC al darrer quart del segle II aC, mostren com les muralles de *Kerunta no es limitaven només als punts més vulnerables, sinó que envoltarien tot el recinte; les altres dues corresponen al *castellum* tardoantic.

Lídia Colominas signa el segon annex, una anàlisi arqueozoològica de 1.597 restes de mamífers, fonamentalment deixalles de consum humà d'animals domèstics, amb presència ocasional de cacera: cérvol, cabirol, porc senglar, llebre i conill. Segons suggereix un únic cas documentat de gos amb traces de descarnament antròpic s'apunta la consumició puntual d'aquest animal, ampliat al consum ocasional de cavalls i ases.

Si prenem el NMI dels animals domèstics s'observa una proporció ajustada entre ovins/caprins, bovins i suïds, evidència d'una ramaderia diversificada. De la troballa d'individus fetals i infantils es dedueix una producció en l'entorn immediat.

El tercer, d'Itxaso Euba, és un estudi dels recursos forestals en època ibèrica. Després de l'exposició de la metodologia, en els resultats, sobre 147 fragments de carbó, s'observa una explotació de l'entorn immediat, amb predomini de l'alzinar degradat arbustiu, similar a l'actual, també una captació de recursos determinats en zones més allunyades des del segle IV aC. Ambdós fets confirmen treballs similars realitzats a l'Empordà en jaciments de cronologia afí.

Un estudi petrològic de 62 mostres lítiques, amb la finalitat de determinar la procedència dels materials de construcció emprats, que resulten ser majoritàriament locals, és el quart annex, fet per Carles Roqué.

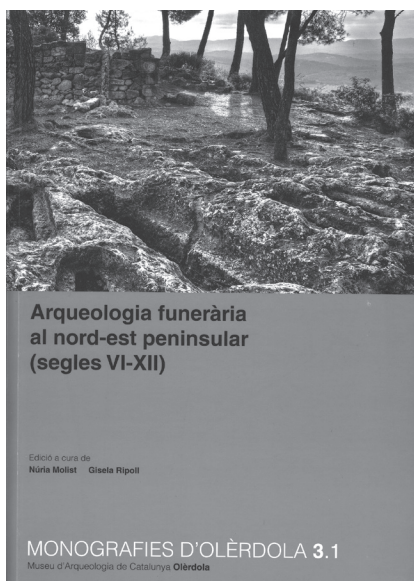
Gustau García i Jiménez realitza els annexos cinquè i sisè. En el primer s'estudia un ferro de llança (forma VIB tipus 6a de Quesada) i una virolla de ferro. Es conclou que es tracta d'una arma adient en el combat cos a cos, d'un tipus rar en el nord-est peninsular, i amb datació dels segles IV-II aC. En l'altre annex es tracta un grafit efectuat en el fons extern d'un escif àtic de figures roges de la primera meitat del segle IV aC, un cap humà de perfil. En base al volum del cap, l'autor conclou que es tracta d'un cap masculí que porta un casc i, en aquest sentit, fa una meritòria recerca en iconografia sobre vasos pintats de Lliria i elements arqueològics de la necròpolis de El Cigarralejo. Sense negar aquesta possibilitat, opinem que el tema resta necessàriament obert: no s'ha tingut en compte la posició oculta del grafit, ni la funció privada d'aquest, aspectes ben diferents de les vistoses escenografies militars de Lliria; com a alternativa no descartem un cap femení amb tocat.

El darrer annex és un treball de l'epigrafista Joan Ferrer i Jané, que comença amb l'estudi d'un altre escif àtic de vernís negre, ara amb el grafit *baikarekerar* en la cara interna. Sovint, les inscripcions sobre vaixel·la contenen un atropònim seguit d'un morf que identifica el seu propietari; no és aquest el cas que ens ocupa. *baikar* ha de ser un formant del lèxic comú, ja documentat anteriorment en cinc inscripcions més: B.10.1, C.21.2, B.1.1, C.9.2* i C.7.16*, un conjunt de suports curiosament format per vasos de plata, ceràmica àtica i una fiala mesònfal en modesta ceràmica comuna, però, com els anteriors, destinat a funcions especials. Ferrer explora de forma brillant les possibilitats del terme: descarta que designi el terme vas en ibèric tot apuntant *eker* com la millor alternativa, aleshores considera *baikar* un terme que pertany al camp semàntic dels recipients de líquids singulars: un tipus de suport genèric o, millor, al dels actes culturals en els quals fossin emprats aquests recipients. L'estudi prossegueix amb l'anàlisi d'altres cinc inscripcions ibèriques ja documentades anteriorment en el jaciment, quatre d'elles sobre ceràmica i una sobre tortera que va ésser clau en l'avenç del coneixement de la variant dual de l'escriptura ibèrica (2005), i que ha permès relacionar un element lèxic comú present en fusaioles de jaciments tan distants com Gebut (Soses, Segrià) i el Vilar (Valls, Alt Camp) (2008).

En resum, estem davant d'una obra de consulta amb molta informació continguda, un llibre acompanyant d'una excel·lent grafia formada per més de dues-centes il·lustracions; un treball ordenat i dens al qual no fa justícia assenyalar ara uns pocs lapsus com l'ús de termes col·loquials (farciment d'estrats o cul de vas), o la no numeració d'un parell d'objectes ceràmics entre els molts reproduïts, detalls propis de tota obra complexa. És lloable la tasca arqueològica ben feta, les deduccions històriques sòlidament argumentades i el treball editorial assolit. Només resta animar els autors perquè en el futur aportin el número 5 de la sèrie.

Ignasi Garcés
 Universitat de Barcelona
 garces@ub.edu

Molist Capella, Núria, Ripoll López, Gisela (eds.) (2012). *Arqueologia funerària al nord-est peninsular entre els segles VI i XII*, 2 volums. Monografies d'Olèrdola, n. 3.1 i 3.2. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Olèrdola. Barcelona. 494 pàgs. ISBN: 978-84-393-8933-0.

A finals de 2012, just quan s'han complert trenta anys de la publicació d'una de les obres més celebrades pels arqueòlegs i historiadors catalans que ens dediquem als "segles foscos" de la Història (Riu 1982), ha aparegut el recull de textos que ens disposem a recensionar, fruit d'una intensa jornada de treball que sota el mateix títol es va celebrar a la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona el dia 18 de novembre de 2009.

Coordinada per Núria Molist Capella (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola) i Gisela Ripoll López (Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona), l'obra, dedicada al recentment traspassat mestre, pare de l'arqueologia medieval a Catalunya, i promotor del volum predecessor abans citat, Manel Riu i Riu (1929-

2011), s'ha estructurat en dos volums que inclouen un total de 494 pàgines. S'hi recullen 28 contribucions dels diversos autors participants en la ja esmentada jornada. El disseny gràfic, igual que a totes les sèries del MAC, és atractiu i efectiu. Tot i que el cos de l'edició és a una sola tinta, la cura en el tractament de fotografies, mapes i il·lustracions permet prescindir de la quadricromia sense perdre la informació essencial que proporcionen les imatges. Unes poquíssimes errates ortogràfiques i tipogràfiques, que en cap cas excedeixen la vintena, es poden considerar més que acceptables en una obra d'aquestes característiques.

Com ja s'ha dit, feia tres dècades que no apareixia a Catalunya un treball col·lectiu d'aquestes característiques pel que fa a la temàtica tractada, si exclouem, naturalment, els apartats específics dedicats a les necròpolis dins el magne volum de P. De Palol Salellas (Palol 1999); o les *Actes de la trobada científica sobre contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles v-viii)* (Pinar, Juárez 2011) on es recullen els continguts de la taula rodona celebrada a Sant Cugat durant els dies 1 a 3 d'octubre de 2009 i on, tot i centrar-se principalment en la geografia catalana i peninsular, conté ulteriors aportacions referents a altres àmbits mediterranis. Dins d'aquests anys posteriors a 1982 s'han publicat també, amb l'argument que ens ocupa, obres d'autoria individual valuoses pel seu caràcter de síntesi i pels nous enfocaments que ofereixen, com la que des d'una visió fonamentalment paleoantropològica, però amb una voluntat multidisciplinària que resulta esclaridora per la resta d'aspectes, ofereix la monografia d'E. Vives Balmaña (Vives 1990). Sense oblidar tampoc alguns articles de les mateixes característiques com els de J. M. Bosch Casadevall i J. Vallés Cuevas (Bosch i Vallés 1987) o el recull i l'anàlisi dels cementiris específicament cristians de J. Sales Carbonell (Sales 2003). Es poden assenyalar també treballs centrats en comarques concretes però amb reflexions, plantejaments i conclusions sovint extensibles a la resta del territori català, com per exemple els de J. Menchon Bes per a les comarques de Tarragona (e. g. Menchon 1996), els de J. M. Nolla Brufau per les de Girona, els de J. Enrich Hoja i J. Sales Carbonell per les de la Catalunya Central (e. g. Enric, Sales 2003), i els de J. Roig Buxó i J. M. Coll Riera per a les vallesanes i del litoral barceloní. Tot plegat, assentat en bona part sobre les bases establertes pels mestres M. Riu Riu, J. Bolós Masclans, M. Pagès Paretas, I. Padilla Lapuente i Imma Ollich Castanyer, que des del medievalisme, i partint del punt d'inflexió marcat per A. del Castillo, varen ser els primers a considerar, excavar i estudiar a Catalunya tombes i necròpolis en medis rurals (com les de lloses, les de fosa, o les excavades a la roca, és a dir, les més problemàtiques en l'àmbit cronològic i interpretatiu), les quals amb el temps i l'evolució de la recerca s'han pogut datar també, en bona part, dins l'Antiguitat.

Per contra, a escala peninsular, segurament perquè el territori és més extens i l'elenc d'investigadors també, són moltes més les referències aparegudes. Algunes de les més destacades, segons el meu criteri, i obviant la temàtica específica jueva i musulmana atès que el volum que es recensionar se centra en

les necròpolis cristianes, serien: les síntesis regionals d'A. Fuentes Domínguez per les abans denominades "necròpolis del Duero", les d'A. Azkárate Garai-Oulan per les basques, les de M. J. Barroca per les portugueses, o les de G. Ripoll López per les necròpolis peninsulars de component visigot i per temes de tipologia (e. g. Ripoll 1996); també la part dedicada a antiguitat tardana del recull de D. Vaquerizo Gil (Vaquerizo 2000). Més recentment, caldria apuntar l'obra de J. López Quiroga (López 2010) i l'article d'A. Vigil-Escalera Guirado (Vigil-Escalera 2013), el contingut i els plantejaments del qual constitueixen també una excel·lent posada al dia del tema que ens ocupa. No es fa necessari referir aquí la ingent bibliografia apareguda fora de la península Ibèrica.

El títol que ens disposem a recensionar, molt esclaridor, avança els paràmetres a tractar: disciplina (arqueologia), tema (món funerari), geografia (nord-est peninsular) i cronologia (segles VI i XII). Després d'una primera lectura en diagonal, es constata de seguida que es podran llegir i analitzar moltes novetats, i hom s'adona ràpidament que una de les virtuts de l'obra és que no pocs dels jaciments medievals "clàssics", coneguts i excavats des de fa anys i amb cronologies atribuïdes a partir del segle IX, són ara objecte de noves recerques i interpretacions que permeten remuntar-ne els orígens als segles de l'antiguitat tardana. Passem, en fase de lectura profunda, a veure com es concreta aquest marc general en cadascuna de les aportacions.

Les mateixes editores encapçalen el llibre amb una breu presentació explicant l'origen i la gestació del volum, i a continuació entren en matèria amb el seu article "L'arqueologia funerària a Catalunya de l'Antiguitat Tardana al món medieval" (p. 17-32), on a manera d'introducció marc reflexionen sobre una sèrie d'interessants qüestions centrades en les necròpolis tardoantigues i altmedievals de caràcter específicament cristià, de les quals, com indiquen les autores, estem encara lluny de tenir-ne una imatge acurada des de la perspectiva històrica, religiosa i social. Entre altres aspectes, es posa de manifest com el vocabulari descriptiu emprat pels arqueòlegs difereix sovint de la terminologia continguda als textos i, per tant, de la realitat històrica. Així mateix, es pregunten les autores (s'entén que retòricament) si la riquesa proporcionada per l'arqueologia, paradoxalment diferent a la senzillesa terminològica de les fonts escrites, és conseqüència de la necessitat que tenim els arqueòlegs d'establir cronotipologies, cosa que fa que a la pràctica acabem identificant gairebé un tipus de tomba per a cada troballa. Després d'uns apunts sobre la problemàtica dels orígens de les necròpolis dins els diversos paisatges, sobre microtopografia cementiri- al i sobre cronologia i paleoantropologia, s'apunten camins a seguir, entre ells l'elaboració d'un *thesaurus* o lèxic terminològic comú d'arqueologia funerària i l'aplicació d'una metodologia tan interdisciplinària com sigui possible a l'hora d'excavar i estudiar aquests tipus de necròpolis.

"Alberto del Castillo y la cronología de las tumbas llamadas olerdolanas" (p. 33-40), a càrrec de K. Álvaro Rueda i J. I. Padilla Lapuente (malauradament,

els textos del professor Iñaki Padilla presents en aquest volum constitueixen unes de les seves últimes aportacions a la recerca en arqueologia medieval, ja que hem de lamentar la seva sobtada i trista desaparició el passat desembre de 2012), posa sobre la taula l'evolució que ha experimentat la proposta cronotipològica de les tombes excavades a la roca formulada l'any 1970 per qui és considerat com a pare de l'arqueologia medieval peninsular, Alberto del Castillo. Es tractava d'un estudi pioner, d'un assaig preliminar en un terreny que, com indiquen Padilla i Álvaro, pràcticament no havia estat explorat amb anterioritat, en uns moments en què el registre arqueològic, sobretot el tardoantic i l'altmedieval, era poc eloqüent i el repertori de referències bastant reduït. Si és cert, com sembla que afirmava Sòcrates, que "la ciència humana consisteix més a destruir errors que no pas a descobrir veritats", heus aquí, llavors, al meu entendre, el mèrit del professor del Castillo i de tots els pioners: construir des del no res, humils i sabedors del risc d'equivocar-se, per tal que els que vinguem darrere puguem permetre'ns el luxe de destruir a plaer.

Dels mateixos autors és l'article "La organización del espacio funerario entre la Antigüedad Tardía y el mundo medieval: de la necrópolis a los cementerios medievales hispanos" (p. 41-70), on s'aprecia un notable esforç per sintetitzar l'evolució de les formes d'enterrament a Hispània en el trànsit de l'antiguitat tardana a l'edat mitjana, la seva relació amb les diverses formes de poblament (no sempre detectades per l'arqueologia), i com els nous cementiris cristians juntament amb les esglésies que els emparen constituïran un binomi de notable influència sobre la futura ordenació i topografia de l'espai vilatà. El text no obvia les necròpolis d'altres religions i la sovint complexa i problemàtica identificació arqueològica d'aquestes diversitats. Es posa de manifest com la reconversió i adaptació d'antics llocs de culte, bàsicament santuaris i temples, per part d'altres confessions, no afecta tan profundament les necròpolis, fenomen que és argumentat en base a una particular animadversió a la reutilització dels antics espais funeraris d'altres col·lectius religiosos. Pel que fa a aspectes com les tipologies, s'emfatitza la necessitat de superar l'estat d'esgotament que mostra bona part dels enfocaments tradicionals sobre cementiris hispans, i la poca explotació intensiva que es fa de les dades arqueològiques ja disponibles; no podem estar més d'acord amb aquestes apreciacions.

A "L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història" (p. 71-85) J. Bolòs Masclans aporta, des d'una òptica eminentment medievalista, una sèrie d'apunts sobre la història de la disciplina viscuda en primera persona. Molt interessant i gens habitual en el nostre món acadèmic l'autocrítica i les correccions que fa el veterà autor a algunes de les seves pròpies recerques, i més interessant encara la seva reflexió relativa a la rapidesa amb què la historiografia catalana oblida obres clau que fa només 50 o 100 anys que estan escrites, però que continuen essent vàlides en molts dels seus aspectes. Oblit que, denuncia Bolòs, ens porta de nou a fer determinats

esforços potser del tot innecessaris en tant que assentem de nou velles bases. Un tema sobre el qual, afegeixo jo ara, hauríem de fer tots plegats autocrítica en tant que l'oblit en qüestió, sempre al meu entendre, pot ser imputable a una certa deixadesa, falta de respecte pels mestres o, fins i tot, a una manifesta manca de mètode. És reveladora la referència i descripció dels continguts que hauria d'haver tingut el mai publicat volum 27 de l'enciclopèdica *Catalunya Romànica*. Precisament, com a annex de l'article se'ns ofereix un utilíssim buidat d'aquells volums sí publicats d'aquesta magna obra, on apareixen ordenades totes les notícies relatives a necròpolis, i al qual potser hauria estat convenient afegir les referències contingudes al volum sense numeració *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x* (1999), referenciat més amunt.

J. Casanovas Miró i X. Maese Fidalgo aprofundeixen en "La pervivència de les sepultures antropomorfes a les necròpolis jueves medievals catalanes (segles ix-xv)" (p. 87-99), tot oferint per a aquesta qüestió tipològica una síntesi dels tres cementiris hebreus excavats a Catalunya: Montjuïc (Barcelona), el Bou d'Or (Girona) i les Roquetes (Tàrraga). Entre altres coses, com el mateix títol indica, es posa en evidència la perduració de les tombes antropomorfes fins al segle xv en base a les poques estratigrafies i epigrafia conservades (recordem que les necròpolis jueves varen ser amortitzades i desmantellades, i els seus materials reaprofitats per a la construcció). És meritori el fet que els resultats s'han obtingut en el marc de l'arqueologia d'urgència, és a dir, sense el suport d'un projecte de recerca coherent i global. Fan bé els autors en no desapropiar l'ocasió per denunciar el retrocés que suposa per a l'arqueologia funerària jueva el triomf d'una sèrie de problemes exògens a la pròpia ciència arqueològica, derivats del que molt educadament s'ha anomenat "determinades peculiaritats" d'un col·lectiu religiós que (i a partir d'aquí, aprofito per denunciar jo) ha imposat els seus preceptes, en les seves formes més intransigents, per davant del coneixement dels seus propis avantpassats; i, el que és percebut com a realment greu i preocupant, per sobre d'una normativa patrimonial que ha resultat no ser aplicable quan existeixen aquest tipus de pressions externes.

El breu estudi, des de la vessant més tècnica de la paleoantropologia, "Cap al coneixement de les poblacions del passat. Arqueologia funerària, antropologia i paleopatologia" (p. 101-107), de B. Agustí Farjas, D. Codina Reina, A. Díaz Carvajal i J. A. Ginestà Armengol, recorda la importància —avui ja obligació— no només de procedir a l'estudi antropològic dels individus exhumats, sinó de planificar la presència d'un arqueoantropòleg a peu de jaciment durant l'excavació per tal de recuperar el màxim possible d'aquella informació que es defineix com a perible. Per contra, es posa de manifest com la formació d'especialistes no està encara prou estructurada, i que es tracta d'un camp interdisciplinari del qual ningú n'ha volgut assolir el lideratge, sobretot pel que fa als enterraments d'èpoques històriques.

Mitjançant "Contribució de la datació per radiocarboni a l'establiment de la cronologia de les ma-

nifestacions funeràries de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana" (p. 109-123), J. S. Mestres Torres, un dels químics de referència de l'arqueologia catalana, ens ofereix un solvent estat de la qüestió sobre les possibilitats actuals de la datació per radiocarboni, que és presentada com el mètode de datació absoluta més adequat a la naturalesa dels materials propis d'un jaciment tipus necròpolis. Així mateix, s'apunten els requisits que ha d'acomplir el material a analitzar, els criteris de selecció d'aquest material, i el diàleg constant entre el químic i l'arqueòleg per tal de garantir l'èxit en l'aplicació del mètode i la seva validesa. Ara bé, al marge de les conclusions del text, podem constatar com, tot i els avenços de la tècnica i la seva economitza i universalitza respecte a dècades pretèrites, encara se segueix utilitzant relativament poc aquest recurs de datació absoluta. Les encara escasses referències sobre aplicacions concretes que apareixen en les diferents contribucions (només a Bolòs, Menchon, Pera-Guitart, González *et alii*, Bosch, Fortó *et alii*, Ollich, Llinàs *et alii*, Agustí-Llinàs, Frigola-Punseti, Roig-Coll i Molist-Bosch), i el fet que no s'hagin realitzat proves de ¹⁴C en cap de les nostres necròpolis jueves excavades (tal com ho lamenten Casanovas i Maese, p. 87), constaten aquesta realitat, per altra banda també denunciada per Fortó, Maese i Vidal (p. 223), els quals insereixen la problemàtica en un context més ampli de desídia cap a l'arqueometria en general.

Fins aquí, les contribucions que revesteixen un caràcter més generalista o metodològic. A partir d'aquest moment es presenten aquelles que fan referència a un jaciment o a una àrea geogràfica concreta, les quals apareixen ordenades tot començant per les comarques de Tarragona i continuen amb les de Lleida, Andorra i, ja en el segon volum, les comarques de Girona i Barcelona.

J. Menchon Bes, conegut per centrar part important dels seus esforços bibliogràfics en la sempre problemàtica qüestió dels cementiris rurals, ens ofereix a "Necròpolis de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat" (p. 125-154) una vista d'ocell sobre una zona geogràfica que no li és en absolut aliena. Després d'una síntesi centrada en el món funerari urbà de Tàrraco, s'endinsa en el món rural on, tot i els avenços dels últims anys (bàsicament gràcies al mateix autor), es posen de manifest les mancances i problemàtiques comunes a la resta del territori rural català, sobretot aquelles relacionades amb l'establiment de cronologies i adscripcions religiosoculturals de les denominades necròpolis "aïllades". S'agraeix el quadre sintètic final de les referències aparegudes al text.

La ciutat de Lleida és molt breument referenciada a "Enterraments dispersos a la Ilerda tardoantiga" (p. 155-159), on M. Morán Álvarez, I. Gil Gabernet, X. Payà Mercé i A. Lorient Pérez es fan ressò de la problemàtica derivada de l'enigmàtic buit de dades i estratigrafies a la capital de Ponent entre els segles v i ix.

J. Pera Isern i J. Guitart Duran analitzen a "Necròpolis tardanes a la ciutat d'Iesso. Un problema per resoldre" (p. 161-173) les dues àrees de necròpolis tardoantigues localitzades fins a dia d'avui a l'actual

Guissona. El subtítol de l'article ve justificat per una manca de coneixement arqueològic en relació amb les necròpolis pròpiament romanes de la localitat, buit que s'estén també a l'antiguitat tardana i que, en definitiva, assenyalen els autors, no es correspon amb els vuit-cents anys d'activitat i vida urbana d'Esso. Les últimes evidències exhumades perfilen un nou paradigma on les necròpolis intramurs, juntament amb altres estructures de l'antiguitat tardana com ara un celler, suposen una fractura en l'urbanisme i els espais públics de la ciutat romana.

A "Intervenció preventiva a la necròpolis tardoromana de Morulls (Gerb, Os de Balaguer, Lleida)" (p. 175-186), A. Camats Malet exposa els resultats de les recents excavacions d'urgència dutes a terme en un interessantíssim jaciment, conegut almenys des de fa un segle i, en conseqüència, víctima d'antigues intervencions no sempre òptimes des de la perspectiva científica actual. En aquesta ocasió, es tracta d'una gran necròpolis cristiana associada a una més que probable basílica excavada d'antic i, sembla ser, desapareguda (i, per tant, poc i mal estudiada). En l'àmbit interpretatiu, les tombes de Morulls semblen haver eclipsat totalment l'estructura religiosa principal de la qual depenien.

Un exemple contrastat de cementiri cristià rural en funcionament durant l'ocupació musulmana del territori a "Necròpolis del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, la Noguera)" (p. 187-200), text a càrrec de J.-R. González Pérez, J. Medina, M. P. Vázquez i J. I. Rodríguez. Resulta d'allò més versemblant l'adscripció religiosocultural de la necròpolis a una comunitat mossàrab a partir d'elements com l'orientació i la deposició del sebollit, combinats amb la datació per radiocarboni i la certesa documental de l'existència de població cristiana repartida pel territori de Lleida durant els tres primers segles de dominació musulmana. Interessant també la poc freqüent constatació de tipologies mixtes de tombes en una necròpolis excavada a la roca.

N. Nolasco Azuaga ofereix una anàlisi d'un tipus de cementiri cristià molt particular, assentat en el marc d'un dels denominats "jaciments en alçada" ubicats al Prepirineu lleidatà: "La necròpolis de Sant Martí de les Tombetes (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà)" (p. 201-209). Amb fortes connotacions monásticoeremítiques, l'enclavament mostra una important necròpolis amb refinat i abundant material provinent dels aixovars, fet gens freqüent en els nostres contextos funeraris tardoantics i més si es prenen en consideració les espoliacions que havia sofert el lloc abans de ser intervingut arqueològicament. Aclaridora i sintètica seqüència cronològica de la necròpolis, on cada període es posa en relació amb els principals fets històrics de la zona geogràfica estudiada.

"El cementiri del Roc d'Enclar, Andorra (segles vi-ix d.C). Una proposta de canvi d'escala perceptiva" (p. 211-219) és, com descriu el mateix títol, una proposta d'interpretació alternativa, de J. M. Bosch Casadevall, teixida a base d'interrogants (aquest és l'article que conté més signes d'interrogació: un total de 14), entorn la necròpolis del paradigmàtic jaciment andorrà. A partir de l'inicial NO rotund i inquietant a una sèrie de provocadores preguntes de caire genèric,

s'evidencia el precari estat de la qüestió pel que fa a la recerca de les nostres necròpolis postromanes i queda palès que no disposem d'un cens mínim que reculli les dades més bàsiques a estudiar i a partir del qual esbossar noves línies interpretatives. Un oportú bany de realitat de la mà d'un veterà en l'estudi de les necròpolis, que convida a la reflexió.

També del País dels Pirineus es presenten "Les necròpolis andorranes de l'Hort de l'Església (La Massana), del Camp del Perot i del Camp Vermell (Sant Julià de Lòria)" (p. 221-235), d'A. Fortó García, X. Maese Fidalgo i À. Vidal Sánchez. A partir de l'estudi d'aquests cementiris, els autors, entre altres qüestions, alerten de com moltes recerques són encara presonerades de les rígides cronotipologies de tombes que imperaven fins fa no pas tants anys (efectivament, el seu estudi conclou la coexistència en el temps de les tipologies de tombes detectades); i també de com la terminologia emprada, lluny de ser raonada per l'arqueòleg que l'aplica, és fruit de la inèrcia i d'una tradició historiogràfica heretada. Es treu a col·lació la discussió de l'existència o no d'esglésies fetes amb materials peribles coetànies a les necròpolis: és indissoluble el binomi necròpolis-església durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana? A Andorra sembla que no, si més no pel que fa als primers cinc o sis segles de l'arc cronològic que tractem, i tenint en compte les últimes dades obtingudes.

Una extensa aportació d'A. López Mullor, "Algunes necròpolis altmedievals del Berguedà i el Bages, segles vii-x" (p. 237-263), recull cinc necròpolis excavades pel seu solvent equip, sempre intervingudes en el marc de la ulterior restauració d'esglésies entorn de les quals s'articulen. Com assenyala l'autor, són una mostra de necròpolis nascudes al final de l'antiguitat tardana/inicis de l'edat mitjana i en funcionament fins als últims anys del segle x o primers de l'xi. Al meu entendre, resulta un text molt interessant per copsar l'evolució experimentada en l'estudi d'aquestes necròpolis associades a esglésies, algunes d'elles excavades en els anys vuitanta i noranta del segle xx (Sant Vicenç de Rus i Sant Quirze de Pedret), i en aquells moments amb datacions, tant pels temples com pels cementiris, que rarament es feien remuntar més enllà del segle ix, en bona part segurament perquè encara imperava amb força la tirania de la seqüència crono-lineal pel que fa a la tipologia de les tombes, tan denunciada per diversos autors de l'obra que s'està recensionant. Actualment, com López argumenta de manera detallada, s'accepten cronologies de fundació dins els segles vii-viii per a alguns d'aquests jaciments cristians.

"La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles viii-xiv d.C). Cronologia i noves perspectives de recerca" (p. 275-286), d'Imma Ollich Castanyer, ens mostra un altre cas de jaciment medieval "clàssic" que recentment ha endarrerit la seva cronologia fins a l'antiguitat tardana avançada, en part gràcies a les datacions per radiocarboni, en part gràcies a la nova via d'estudi que obre la troballa d'un camp de sitges amortitzades a inicis del segle vii. Esperançadora també la proposta, a partir d'aquesta reconsideració cronològica, que en el lloc hi hagués hagut una església en època visigòtica. A la bibliografia final, l'autora ha optat

per oferir un útil recull de referències específiques (algunes inèdites) sobre la necròpolis del jaciment.

La seqüència cronològica d'una necròpolis de Vic, la localitzada sota i al voltant de la desapareguda Santa Maria la Rodona, és presentada per Carme Subiranas Fàbregas a "La necròpolis associada a l'església de Santa Maria la Rodona de Vic (Osona)" (p. 287-300). Creiem que el buit plantejat per aquesta necròpolis urbana entre el segle IV i el segle IX probablement sigui més aviat degut a una manca de dades (com la mateixa autora indica, no s'han fet estudis de ¹⁴C) més que no pas a una realitat històrica, tant més que Santa Maria estava just al costat de la catedral de Sant Pere, documentada des del segle IX però molt probablement, en la nostra opinió i segons mostra la realitat arqueològica per altres seus episcopals estudiades, existent ja al mateix emplaçament que la catedral actual des de l'antiguitat tardana (recordem que la dada més antiga coneguda que documenta la seu episcopal d'Ausa és de l'any 516).

Es planteja una interpretació evolutiva de diversos cementiris de tradició antiga a partir d'un enfocament transversal a "Necròpolis, hàbitats i llocs de culte a les comarques de Girona (segles V-XII dC)" (p. 301-316), on J. Llinàs Pol, B. Agustí Farjas, J. Frigola Triola i C. Montalbán Martínez ofereixen exemples seleccionats, prèviament datats, que van des de necròpolis rurals aïllades, passant per monàstiques, parroquials i de castells, les quals se sotmeten a la prova de les tipologies de les estructures funeràries, amb els següents resultats: durant la baixa romanitat la tipologia d'enterraments és molt variada, amb tendència a la simplificació cap a estructures en lloses i fosses simples en els segles de dominació visigòtica, incorporació de les tombes d'estructura antropomorfa a partir del segle VIII, i fosses simples i caixes de lloses totals o parcials a partir del segle XI; materials associats a les tombes en els segles premedievals, i escassíssims o pràcticament inexistent després de l'ocupació musulmana.

A "Pla de l'Horta i Les Goges: dues necròpolis d'època visigoda a l'entorn de Gerunda" (p. 317-330), B. Agustí Farjas i J. Llinàs Pol estudien sengles necròpolis gironines de fort component visigot, atribuït sobretot a partir de l'estudi dels aixovars i dels ornaments personals, amb tipus torèutics visigòtics rars o poc documentats fins ara a Catalunya. La del Pla de l'Horta es relacionaria amb població d'origen got pel que fa a la seva segona fase, datada al segle VI, i constituiria l'única necròpolis d'aquesta cronologia amb majoria d'enterraments visigots localitzada al llevant peninsular; mentre que les Goges tindria una cronologia immediatament posterior i es deixaria d'utilitzar amb la conquesta musulmana.

J. Tremoleda Trilla, P. Castanyer Masoliver i M. Santos Retolaza posen al dia "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)" (p. 331-357), i ofereixen una interessant evolució del jaciment durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a partir de l'estudi del seu dispers món funerari, que exemplifica perfectament la desnuclearització del poblament d'una antiga ciutat romana.

Les intervencions recents de promoció municipal a

l'església i "La necròpolis de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)" (p. 359-371) són presentades per J. Frigola Triola i D. Punseti Puig. Després d'una breu però encertada reflexió sobre els processos històrics de privatització dels cementiris (arqueològicament, parlariem de processos postdeposicionals) que en comporten la progressiva desaparició fins a èpoques ben recents, s'estudien les fases documentades. Pren especial rellevància, al meu entendre, la constatació en aquest jaciment de la "reaparició" entre els segles XII-XIII del fenomen dels aixovars funeraris, en aquest cas bàsicament ceràmics i malacològics (petxines de pelegrí). Com assenyalen els autors, les troballes d'aixovar en tombes medievals són estadísticament poc nombroses, però aquí se'n comptabilitzen un mínim de quatre casos.

El descriptiu títol "El món funerari dels territoris de Barcino i Egara entre l'Antiguitat Tardana i l'època altmedieval (segles V al XII): caracterització de les necròpolis i cronotipologia de les sepultures" (p. 373-401) encapçala una àmplia síntesi dels últims quinze anys de recerques entorn les necròpolis del territori assenyalat, part d'elles dutes a terme per J. Roig Buxó i J. M. Coll Riera. Al respecte, poques novetats, ja que els autors es caracteritzen per publicar tots els resultats puntuals de les seves moltes excavacions. Naturalment, un treball d'aquestes característiques recull també nombroses al·lusions i descripcions d'intervencions alienes, de les quals en gran part es troben a faltar les referències bibliogràfiques corresponents. Es realitza un esforç per construir noves classificacions tipològiques, tant pel que fa a les necròpolis com als *loculi*, així com propostes d'evolució cronològiques, a vegades potser massa condicionades per les mateixes tipologies com ja sol ser habitual. S'estableixen sis categories de necròpolis que es regeixen en funció del tipus d'element no funerari al qual apareixen associades: vil·les, esglésies paleocristianes o edificis funeraris de l'antiguitat tardana, habitacles rurals de l'antiguitat tardana, esglésies preromàniques i esglésies romàniques; la sisena categoria correspon a les denominades necròpolis rurals aïllades (o, en realitat, a aquelles que l'arqueologia encara no n'ha pogut o sabut identificar l'habitatge).

A "Necròpolis del conjunt episcopal d'Ègara" (p. 403-419), els seus excavadors M. G. Garcia Llinares, A. Moro Garcia i F. Tuset Bertran fan un sintètic recorregut per una necròpolis amb orígens a mitjan segle IV i en ús fins a inicis del segle XX. Les fases del conjunt arqueològic, sens dubte eclipsat per l'arquitectura religiosa que resta dempeus, s'expliquen molt millor amb el coneixement aprofundit d'aquest cementiri, sobretot pel que fa als segles antics i altmedievals, que és on precisament el conjunt esdevé més problemàtic quant a la identificació cronològica. Tot i així, destaca la presència d'un gran espai cementiri fora del recinte episcopal, que obre nous interrogants i línies de recerca pel que fa a la interpretació global del jaciment.

El breu però interessant text de M. López-Prat i E. Garcia-Guixé "La necròpolis de Sant Quirze i Santa Julita (Sant Quirze del Vallès), entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana" (p. 421-430), que en el programa

original de la Jornada de treball del 18 de novembre portava com a significatiu subtítol “una oportunitat perduda pel coneixement de l'espai funerari entre els segles VI i XIII”, presenta el cas concret d'una intervenció arqueològica i no es desaprofita l'oportunitat de reflexionar sobre la manera com s'està gestionant l'arqueologia preventiva des de determinats sectors de l'administració, de tal manera que, incomprendiblement, a ple segle XXI, una promoció privada pot “arrasar” part d'un jaciment arqueològic conegut i “protegit” (¿?) sense que hi hagin conseqüències de tipus penal. Tot i la tristor que ens produeix aquest fet, ens alegra saber que s'aconseguien salvar algunes dades i s'obtingueren alguns resultats científics, que permeten establir una cronologia de fundació de la necròpolis als voltants del segle VI.

Un dels més recents estats de la qüestió sobre “El suburbi funerari de Barcino a l'Antiguitat Tardana” (p. 431-456) el constitueix el resum d'un pràcticum de final de màster d'arqueologia, en què A. López Batlle va tenir el coratge de buidar totes les memòries d'excavació inèdites relatives al tema que ens ocupa, i que sens dubte constituiria un treball de referència si s'hi haguessin incorporat i analitzat també totes les hipòtesis interpretatives aparegudes en els últims decennis per als diversos enclavaments funeraris d'una ciutat amb una història antiga tan rica i singular.

M. Farreny Agràs, A. Mauri Martí i R. Navarro Sáez recorren els gairebé quinze segles ininterromputs d'ús de “La necròpolis de Santa Margarida de Martorell” (p. 457-468), partint de la premissa que “la necròpolis va lligada indefectiblement a l'evolució de l'edifici de l'església” (p. 458), realitat històrica i arqueològica palpable i ben documentada en aquest jaciment però que, de manera més genèrica, no sempre ha estat prou ponderada en altres conjunts similars formats per església i necròpolis. Així mateix, mitjançant els resultats de diversos anys d'intervencions arqueològiques en el lloc els autors constaten de nou com, arribat el moment de determinar les cronologies de les tombes, els criteris morfològics per si sols resulten del tot insuficients.

Finalment, N. Molist Capella i J. M. Bosch Casadevall procedeixen a una anàlisi de conjunt sobre les diverses intervencions dutes a terme entorn de “El cementiri medieval de Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)” (p. 469-494). Es tracta de la necròpolis intramurs del nucli de població més gran i important al sud del Llobregat durant l'expansió comtal, però la seva excavació ha permès extreure noves dades del poblament anterior a aquesta reorganització territorial. Així, es documenta l'inici d'ús de la necròpolis, com a mínim, i mitjançant datació radiocarbònica, a partir del tercer quart del segle VIII. De nou, l'intent d'establir fases cronològiques a partir de les tipologies de les tombes no ha tingut resultats destacables, i així ho deixen ressenyat els autors.

De tot el que portem dit, s'infereix, com ja avançava el mateix títol, que aquest és en essència un llibre d'arqueologia, amb una cabuda menor per a l'explicació i interpretació històrica de les dades materials (interpretació que en la major part dels casos no va més enllà de la seva complexa interrelació amb la religió cristiana) i amb pràcticament cap citació directa ni ús

explícit de les fonts literàries contemporànies al naixement i desenvolupament d'aquest tipus de cementiris, sobretot pel que fa a l'antiguitat tardana (excepcions a Padilla-Álvaro, significativament, medievalistes, i a Garcia-Moro-Tuset), tot i la crida inicial de les editores: “la confrontació de les fonts documentals, les dades arqueològiques, i sovint epigràfiques i iconogràfiques, per molt escasses que siguin, és necessària si volem arribar a comprendre com els vius prengueren cura dels morts” (p. 19-20), “la documentació arqueològica no pot obviar les fonts escrites i iconogràfiques, tan importants en el període que aquí interessa” (p. 27). Aquesta mancança en la utilització de la font escrita, principalment (i per motius obvis) pel que fa als segles de l'antiguitat tardana, no la valoraríem en principi com un fet negatiu. Més aviat s'hauria de considerar un fet lògic fins a cert punt si tenim en compte que la major part de les tombes i necròpolis dels segles VI al XII són de caràcter rural (observem que la cronologia escollida abraça uns segles imbricats entre la desaparició d'un Imperi romà que havia potenciat el medi urbà i el posterior ressorgiment urbà de la ciutat baix medieval), pertanyents a societats econòmicament modestes i, en conseqüència, en la seva major part, d'unes tipologies constructives molt humils i a priori amb poc interès per l'element epigràfic i artístic (que si va existir, com sembla que seria en alguns casos, pràcticament no s'ha conservat). I per tot plegat, amb poques probabilitats de menció entre els episodis dignes de ressenya escrita per part dels seus contemporanis, probabilitats que lògicament es debiliten com més reculem en el temps dins del nostre marc cronològic. En definitiva, ens trobem davant un tipus d'element arqueològic poc susceptible a priori de ser present en la font literària. Ara bé, per tal de fer un altre toc d'atenció a la conveniència de fer un esforç addicional per utilitzar més sovint les fonts escrites (encara que sigui per treballar informació indirecta o en un àmbit molt genèric) i imbricar-les en el context arqueològic, convé recordar només, i a tall d'exemple, com els textos jurídics romans assenyalen la funció de les necròpolis com a fita o límit entre propietats agràries, fet que dona una idea de l'ampli ventall de possibilitats que obriria aquesta consideració si fos aplicada en l'estudi de les necròpolis rurals, cada cop més ben conegudes quantitativament. I d'altra banda, cal recordar des del document escrit la mai prou valorada (des de l'arqueologia) incidència del cristianisme en el món funerari a partir del boom del culte martirial, les disposicions teodosianes i la generalització obligada del cristianisme en els segles immediatament posteriors (i no pas només a partir de moments postmusulmans, com es considera massa sovint).

També evidenciem de nou, i d'una manera massa freqüent, la ja clàssica i crònica confusió, fruit de la poca definició i acotació terminològica, a l'hora de referir-se als períodes i subperíodes cronològics estudiats: tardorromà, tardoantic, paleocristià, visigot, altmedieval, etc., són molts cops utilitzats de manera indistinta per referir-se tant a allò genèric com a allò específic, superposats de manera incoherent en alguns casos com sol ser massa habitual en la bibliografia

hispana de l'antiguitat tardana i com ja hem posat de manifest, i continuarem fent-ho si cal, en tantes altres ocasions. Creiem que aquesta no és una qüestió intrascendent, atesa la indissoluble relació entre la terminologia i la semàntica, i més quan el problema, en una obra col·lectiva com aquesta, es veu multiplicat per la varietat d'autories. Possiblement sigui aquesta diversitat d'autors i filiacions acadèmiques, professionals i metodològiques, al nostre entendre, la que privi el llibre d'una unitat final, tot i que també és cert que aquesta mateixa diversitat (prou extensa però inevitablement incompleta) confereix una riquesa no gaire habitual en el nostre panorama científic. Encara que són lícites i necessàries les maneres diverses d'estudiar i enfocar un mateix tema, i de fet aquesta obertura és al nostre entendre un dels grans mèrits de la publicació, s'hauria agraït un resum final que sintetitzés els resultats dels diferents autors i que a la vegada ordenés les principals novetats metodològiques, conceptuals i interpretatives posteriors a aquell ja llunyà 1982 en què va aparèixer publicada l'obra dirigida per M. Riu. O en el seu defecte, hauria estat d'extremadíssima utilitat l'elaboració d'índexs temàtics que haguessin permès anar directament a l'aportació o capítol concret en què hom pot estar interessat, ja que la dada geogràfica és pràcticament l'única que es pot inferir a partir del sumari general.

Tot i que es troben a faltar aquests aspectes complementaris de sistematització quan pretenem utilitzar l'obra com a instrument de treball, la valoració general és molt més que positiva, ja que les novetats arqueològiques que es presenten són nombroses i el nivell general de publicació de la informació òptim, fet que amb tota seguretat haurà de permetre o serà punt de partida d'ulteriors recerques. Com encertadament indiquen les editores (p. 18), parafrasejant Ph. Ariés (1977), "l'objectiu, a dia d'avui, és obtenir el màxim de resultats possibles que afavoreixin un millor coneixement de la mort i de com l'home es posiciona envers ella". Ara bé, com a pas previ imprescindible potser haurem de començar a assumir també la sempre desagradida sistematització i ordenació d'aquestes dades, si el que volem és continuar avançant amb bases sòlides.

Llibres com aquest, fruit de trobades multidisciplinàries no sempre senzilles d'organitzar (i encara menys de publicar) entre aquells que de manera regular o eventual treballen el món funerari a Catalunya o algun dels seus aspectes, no només són necessaris sinó també imprescindibles per avançar en una recerca tan específica que, sovint, tot i la proliferació de jaciments i excavacions dutes a terme en els darrers anys, queda periòdicament i inexplicablement estancada en l'àmbit bibliogràfic i inamovible en l'àmbit conceptual. Sens dubte, aquest volum contribuirà a recuperar part del temps perdut, però desitgem no haver d'esperar trenta anys més per veure l'aparició de noves iniciatives acadèmiques col·lectives que posin al dia les nostres necròpolis tardoantigues i altmedievales, ja no només pel que fa a noves descobertes, sinó també pel que fa a mètodes d'excavació, datació i interpretació històrica. Moltes de les aportacions que hem recensionat així conviden a fer-ho.

Jordina Sales Carbonell

Istituto Patristico Augustinianum
-Pontificia Università Lateranense di Roma-
Grup de Recerques en Antiguitat Tardana
-Universitat de Barcelona-
jordinasales@gmail.com

Referències bibliogràfiques

ARIES, Ph. (1977). *L'homme devant la mort*. Ed. Seuil. Paris.

BOSCH CASADEVALL, J. M., VALLÉS CUEVAS, J. (1987). Sepultures tipus cista de lloses i/o tegulae a Catalunya: Hipòtesi interpretativa. *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. 3. Madrid: 327-338.

CASTILLO, A. DEL (1970). Cronología de las tumbas llamadas olerdolanas. *XI Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza: 835-845.

ENRICH HOJA, J., SALES CARBONELL, J. (2003). Les necròpolis tardoantigues i altmedievales a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural. *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (2002)*. Sant Cugat del Vallès: 662-673.

LÓPEZ QUIROGA, J. (2010). *Arqueología del mundo funerario en la Península Ibérica (siglos v-x)*. La Ergástula Ediciones. Madrid.

MENCHON BES, J. (1996). *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*. Ed. Consell Comarcal de la Conca de Barberà. Montblanc.

PALOL SALELLAS, P. DE (dir.) (1999). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Ed. Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

PINAR GIL, J., JUÁREZ VILLENA, T. (eds.) (2011). *Actes de la trobada científica sobre contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles v-viii)*, Sant Cugat del Vallès 2011 [*Gausac*, 34-35].

RIPOLL LÓPEZ, G. (1996). La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica. *Espania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona: 215-224.

RIU RIU, M. (ed.) (1982). *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*. *Acta Mediaevalia*, Annex I. Ed. Universitat de Barcelona. Barcelona.

SALES CARBONELL, J. (2003). Necròpolis cristianes tardoantigues en el área catalana: estado de la cuestión. *Santos obispos y reliquias, III Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía*. Ed. Universidad de Alcalá de Henares. Madrid: 319-333.

VAQUERIZO GIL, D. (2000). *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*. 2 vols. Ed. Universidad de Córdoba. Córdoba.

VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A. (2013). Comunidad política aldeana y exclusión. Una revisión de las formas de inhumación altomedievales (ss. v-viii d.C.). *Reti Medievali*, 14.1: 3-42.

VIVES BALMAÑA, E. (1990). *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Ed. Eumo. Vic.

Paltineri, Silvia (2010). *La necropoli di Chiavari. Scavi Lamboglia (1959-1969)*. Istituto Internazionale di Studi Liguri. Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, XVII. Università degli Studi di Padova. Saltuarie del Laboratorio del Piovego, 8. Bordighera-Chiavari. Treviso. 343 pàgs. + 137 taules b/n + XV taules color. ISSN: 0530-9867.

El lector, un protohistoriador/a interessat en els contactes indígenes entre el nord d'Itàlia i el Mediterrani occidental i a conèixer en detall els jaciments fonamentals de la tradició investigadora dels llibres que ha llegit fins ara, rep amb entusiasme la recent publicació de la necròpolis de Chiavari (Ligúria, Itàlia). Finalment! —exclama— atès que la recerca ha esperat cinquanta anys perquè un treball recollís de manera integral els resultats de les intervencions dirigides per N. Lamboglia a la necròpolis de Chiavari. Des del rapidísim i preliminar primer estudi (Lamboglia a *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960), publicat pocs mesos després de la primera campanya d'excavacions, la necròpolis va ocupar un lloc destacat en la literatura de la primera edat del ferro del golf de Lleó. Tant és així que alguns dels més destacats, i en aquell moment "prometedors", protohistoriadors peninsulars (cas de M. Almagro-Gorbea o M. E. Aubet, que va publicar una breu notícia a la revista *Pyrenae*, 3, 1967) van considerar important participar en aquella intervenció, ampliant la seva formació a l'estranger.

El lector, però, coneix relativament poc aquesta necròpolis ja que, malauradament, ha anat perdent interès i presència en el debat actual per a l'estudi de la protohistòria del Mediterrani occidental i per això es pregunta: què tenia la necròpolis Chiavari per a convertir-se en punt de referència obligatori dels estudis de la protohistòria del golf de Lleó? Potser els materials, o potser les estructures, o qui sap si el discurs i organització que des d'aquella necròpolis es proposava per a una primera edat del ferro del nord d'Itàlia i de la Ligúria i que condicionava les explicacions dels grups adjacents. Possiblement tot a la vegada, atès que era el resultat de sumar en un únic cas un jaciment recuperat en excel·lent estat de conservació, un registre ric en dades i un genial arqueòleg amb una visió integral tant dels materials locals com dels d'importació, com de la lectura de contextos protohistòrics en clau històrica. Tant és així que l'impacte de Lamboglia en l'arqueologia protohistòrica i particularment de la necròpolis de Chiavari centra la primera part del llibre aquí considerat (pp. 23 a 33). A partir d'aquí l'estudi analitza els materials recuperats en les tombes i en superfície, primer considerant cada tipus per separat (pp. 35-125) i, seguidament, el catàleg de les 126 tombes (pp. 127-180). Conclou el treball un darrer apartat que considera el desenvolupament de la cultura lligur entre el segle VIII i el VI aC, o sigui, durant la vida de la necròpolis (pp. 321-331). El que sorprèn és que s'obviï l'anàlisi de les estructures funeràries i les relacions entre elles, o la posició i associació dels aixovars, si bé en el darrer capítol (pp. 321-331) es fa una interessant aproximació a la lectura social dels aixovars. Així doncs, el treball, per bé que el títol faci pensar en una anàlisi holística, versa únicament sobre els materials i deixa de banda un filó important sobre l'arquitectura funerària particularment atractiu, entre altres temes, per a treure l'entrellat sobre els cercles de pedra i la seva correspondència, o no, com a bases de túmuls (tal com s'ha observat a Vetulònia, per exemple).

En qualsevol cas, davant la possibilitat de poder consultar la totalitat dels materials de la necròpolis de Chiavari, el lector comença a fullejar les pàgines i troba com des de la pàgina 36 fins a la 63, l'autora considera la ceràmica. Pràcticament tota a mà, amb lleugeres excepcions en *Buccherò*. Pràcticament tota de tipus locals, amb l'excepció dels vasos en *Buccherò* (3 *kylikes*) i una imitació de *kylix* protocorintia. L'anàlisi dels tipus organitza els vasos de la necròpolis comparant-los amb escassos paral·lels d'altres contextos (ocasionalment de Mailhac, Agde i Castres, i, més freqüentment, de l'àrea etrusca i nord-itàlica). Pel que respecta a les importacions o imitacions de *kylikes*, cal dir que l'autora aporta una hipòtesi respecte a la possibilitat d'identificar un taller de *Buccherò Nero* a la rodalia de Chiavari (p. 60), fet, però, que no troba correspondència ni en la mateixa necròpolis (on es documenten únicament tres exemplars) ni en la necròpolis de Gènova, on la majoria dels materials ceràmics de tipus etrusc corresponen a importacions dels grans centres de l'Etrúria costera, operants durant els segles VI-IV aC (Melli 2006: Tab. 2-4).

Però, mentre que per als tipus italians la bibliografia i discussió és àmplia, per a les ceràmiques occidentals, és a dir del sud de França, ni la bibliografia citada ni el volum de paral·lels no recull les darreres aportacions. Limitant-nos exclusivament als jaciments considerats per l'autora, per exemple i sense voluntat d'afegir una bibliografia referent a altres jaciments no esmentats, cal dir que no se citen publicacions fonamentals per a l'estudi en qüestió, com l'obra en tres volums de Giraud, Pons i Janin (2003) sobre les necròpolis de Castres, o la monografia de la necròpolis du Moulin (Taffanel, Taffanel i Janin 1998).

La ceràmica deixa el lector inquiet, incòmode, ja que s'apunten temes i relacions cap a occident però la bibliografia i els paral·lels, que han fet que el tema de la ceràmica fos lleuger, fan presagiar un panorama similar de cara als bronzes.

L'estudi dels metalls (i petits objectes, en general) ocupa des de la p. 63 fins a la 125. S'organitza també en clau interna, és a dir prevalentment considerant els exemplars locals i, eventualment, citant-ne paral·lels. En el cas de les fíbules es fa referència al volum dels *PBF* de P. von Eles de 1986, on la recentment jubilada investigadora ja citava les peces de la necròpolis de Chiavari a les quals no s'afegeixen altres paral·lels ni majors precisions cronològiques a partir de contextos més ben datats. Es perd en aquest punt un excel·lent argument per a emfatitzar el suposat paper de Chiavari com a intermediari entre Itàlia i l'occident i valorar els paral·lels de fíbules itàliques recuperades al sud de França. El mateix es pot dir respecte als elements de *toilette* (amb 18 exemplars), que corresponen en la seva majoria a *scalptoria*, sobre els quals l'autora no cita paral·lels ni referències bibliogràfiques (igual que respecte a altres tipus de bronzes), tot i que hi ha algunes síntesis sobre el tema al sud de França (Soutou 1959) i en àrea de Golasecca (*vid.* per exemple dins *Golasecca*, o dins *I Leponti*).

Un cas singular és el dels discs de bronze amb la vora perlada. A priori l'anàlisi que l'autora en fa és completa i presenta una distribució i discussió exclusivament itàlica, auxiliada per una bibliografia, també, italiana. Però sorprèn l'omissió dels estudis de M. Py sobre aquesta categoria de materials i la seva nombrosa presència al sud de França (Py 1972). Aquest desconeixement de la bibliografia i del registre del sud de França és el que es pot dir, també, respecte als fermalls de cinturó tipus *Chiavari*, atès que no es considera el cas de la necròpolis d'Agde.

Una altra oportunitat d'afrontar la relació entre Itàlia i el Mediterrani occidental que passa de llarg. Però el lector, àvid d'aprofundir i conèixer els materials per a poder participar d'una lectura històrica, no desisteix i continua llegint. Ara són els penjolls i l'autora realitza una anàlisi totalment diferent en què la recerca de paral·lels li permet extreure conclusions interessants respecte a un contacte entre l'àrea de Chiavari i l'Etrúria meridional i l'àrea lacial, si bé únicament això succeeix amb relació als penjolls amb pròtoms ornitomorfs, que ja havien estat objecte d'un treball específic per part de l'autora (dins *I Liguri*). També els elements de joieria i orfebreria, ambre i fusaioles reben un tracte generós, amb debats, paral·

lels i bibliografia, si bé sempre italiana. A tal efecte, l'anàlisi de les navalles d'afaitar hauria de ser un apartat ric, també, en discussió (si bé la identificació tipològica recorre a la classificació de Bianco Peroni publicada a la sèrie *PBF*), igual com hauria de ser-ho pel que fa als ganivets de ferro, la destrals, les espases/punyals o les puntes de llança (cadascuna d'aquestes categories amb una única tipologia de referència, respectivament), però hom es troba davant d'una identificació i atribució cronològica sense debat ni aprofitament del potencial que aporta cada presència a la necròpolis de Chiavari.

La constant crítica a la manca de paral·lels té unes implicacions notables en la interpretació. Però per què criticar l'absència de paral·lels? És que no es pot fer una correcta descripció i anàlisi d'una necròpolis sense? La veritat és que sí, però l'absència de paral·lels i la no atribució tipològica impedeix desenvolupar el debat i la comprensió de la necròpolis. El paper de la necròpolis de Chiavari, en paraules de l'autora, *fra Greci, Etruschi e Celti* (pp. 29-32), no pot ser analitzat davant d'aquesta mancança. Sense paral·lels significa que s'aplica la proposta d'un altre investigador sense argumentar-ho i suposant conceptes i materials que després no hi són: per exemple els materials *greci* o els *celti*, ja que les *kylikes* s'han demostrat materials de producció etrusca i materials celtes no n'hi ha i sí, en canvi, materials hallstàtics (que responen a realitats diferents que potser el lector coneix i sobre les quals no m'aturo). Però per a poder discutir la proposta de veure Chiavari entre grecs, etruscs i celtes, que seria més vàlida per a l'*emporio* de Gènova, cal conèixer els paral·lels, fet que, si els hagués considerat, hauria permès a l'autora considerar una relació amb l'àrea adriàtica italiana. Per exemple, algunes de les navalles d'afaitar o les fíbules d'arc zoomorf en forma de cànid amb el cap girat endarrere, corresponen a una coneguda tipologia de la Itàlia central, amb atestacions a Vetulònia i a l'àrea adriàtica del Picè (De Marinis 2004a: 203, notes 47-49), datades entre el segon quart i la meitat del segle VII aC. Testimonis als quals es podria sumar la presència d'altres materials del mateix origen a la Itàlia septentrional, desenvolupant un tema tot just apuntat de les relacions entre la Itàlia septentrional i el Picè (Gambari 1999: 162): com els dos cascs de les tombes de Sesto Calende (De Marinis 1975), el casc de Bellizona (Egg 1986), el penjoll de forma antropomorfa de la necròpolis de Palazzolo Vercellese, corresponent a la fase picena III (Gambari 1999: 162), els penjolls de tipus *batacchio* de les necròpolis d'Asti, Crissolo, Castelletto Ticino (Museo di antichità di Torino N. Inv. 1112) (Cicolani 2009: 86) o de Benevagienna (Gambari 2004a: 163 i 227, fig. 3), datats a la fase picena IVA (Gambari 1999: 163), o la presència de penjolls de tipus Sirolo a les necròpolis de Crissolo i Benevagienna. Tots ells elements que demostren uns contactes continuats sense *décalage* cronològic entre els contextos originals i els de recepció (Gambari 1999: 162).

Al lector, però, el sorprèn un altre cas que mereix una discussió particular: l'anomenat *Pileo di elmo* (p. 121, fig. 153). Es tracta d'una peça tubular amb una gran base circular (en la qual es conserven vuit rebllons), tota ella presentant un perfil cònic de 98 mm

d'altura que ha estat proposada com un suport per a *lophos* d'un casc. Ha estat R. C. de Marinis qui n'ha plantejat la interpretació indicant la proximitat amb un altre exemplar de la tomba de les *Tre navicelle* de Vetulònia (De Marinis 2004b: 266). La interpretació no és consistent, atès que cap casc conegut, ni cap context amb una peça similar ha ofert restes d'un casc. En canvi, aquesta peça troba una explicació alternativa en contextos hallstàtics (Ha D / LaTène A), però no com a part superior de casc. Es tractaria d'un tipus d'un objecte complex, del qual aquesta peça correspon a la part inferior: l'embut d'instruments complementaris del servei de begudes (*vid.* Tomba 994 de Hallstatt, Egg, Hauschild i Schönfelder 2006: Abb.16), en el que podríem denominar proto-*infundibula*, ja que es tracta de peces formades per una cassoleta amb la base foradada a la qual es fixava un colador en el seu interior i, cobrint la part absent del fons de la cassoleta, es fixava l'embut. Tot plegat convertia aquest instrument en un útil element de filtratge transmissor d'un llençatge d'apropiació del banquet per part de l'elit, en contextos hallstàtics (per a un catàleg v. Egg, Hauschild i Schönfelder 2006: 199-205). Però a Chiavari, una peça així, evidencia uns contactes transalpins, encara més accentuats amb la presència de *Phalerae* hallstàtiques. El mateix podria fer-se buscant concordances cap al sud de França, on diversos dels materials presentats troben paral·lels. D'aquesta manera, considerar atentament els mapes de distribució dels objectes i els seus paral·lels aportaria, sens dubte, noves llums cap a una Chiavari *fra piceni, etruschi, liguri, elysiques e hallstattiani*, per exemple, i desenvoluparia un treball diferent al que, de ben segur, l'autora pretén aquí.

És clar que la possibilitat de considerar aquest element com a casc, juntament amb la resta d'armes (en bronze i en ferro) farien les delícies del lector si haguessin estat analitzades de manera conjunta i valorant l'alta cronologia d'un nucli tan rellevant de tombes de guerrer al golf de Lleó, especialment si es compara amb el sud-est de França, però les associacions funcionals dels aixovars també s'analitzen en clau interna.

Si deixem de banda les il·lustracions dels materials, atès que gairebé totes són clares, hem d'assenyalar l'absència d'un registre fotogràfic o de dibuixos que permeti l'anàlisi dels materials dins de la tomba, tot i que aquest registre, potser, no es conserva.

Davant un llibre com aquest el lector es pregunta quines són les causes de les omissions i absències en el treball. L'única resposta sembla raure en la bibliografia consultada i citada (de la qual en els exemples precedents ja hem indicat algunes mancances de detall). Sembla que en la monografia "integral" sobre un jaciment s'hagi de recopilar la totalitat de publicacions sobre un jaciment i aquí manca, com a mínim, la referència a la notícia de M. E. Aubet (1967). També sembla que en el marc d'un estudi i classificació de materials el recull de paral·lels sigui una necessitat per tal de poder desenvolupar la discussió específica. Però quan la bibliografia específica i actualitzada sobre alguns tipus no hi és, no sols fa desconfiar respecte de l'abast de la discussió tipològica dels materials sinó també d'altres interpretacions

que van més enllà. Aquest procediment de no citar paral·lels o fer menció a una bibliografia desfasada és, lamentablement, cada cop més freqüent. No cal dir que la publicació integral dels materials d'un jaciment o d'una necròpolis, per si mateix ja té un valor i més si s'analitzen en el marc del jaciment, però per a una visió transversal i una proposta de cronologia absoluta —cal destacar, però, la sintètica i correcta proposta de cronologia relativa proposada per l'autora (pp. 123-125)— cal comparar els resultats i les eventuais cronologies relatives amb catàlegs de materials i considerar els paral·lels com a documents complementaris del jaciment en anàlisi. Aquesta pràctica semblava pròpia del sud-est de França on les publicacions de les necròpolis du Moulin (Mailhac) o les tres necròpolis de Castres valoraven els materials allí recuperats, i escassos paral·lels realitzaven propostes de cronologia relativa amb correspondències a l'absoluta. Posteriorment, la publicació de Santa Madrona ha estat una adopció del mètode a Catalunya. Però aquest fet a Itàlia és sorprenent. Més encara quan la tradició d'estudis de protohistòria italiana sempre ha tingut una cura especial dels objectes metàl·lics i, lligat amb aquest fet, de la bibliografia alemanya o d'àmbit hallstàtic. A tal efecte aquí es consideren 335 títols (quatre en anglès, deu en francès, cinc en alemany i un en hongarès) i l'observació d'algunes de les citacions dels treballs no italians pot arribar a fer pensar que, en alguns casos, han estat citats sense la seva consulta directa.

Tot i els nombrosos comentaris, el treball és notable per actualitzar la informació de la necròpolis, unificar i presentar la totalitat dels materials, amb els seus dibuixos, i, en darrer lloc, explicar-la en el marc del debat de la primera edat del ferro del nord d'Itàlia. Totes aquestes importants contribucions permetran, sens dubte, tornar posar la necròpolis de Chiavari en el discurs sobre la primera edat del ferro entre Itàlia i l'occident mediterrani.

Raimon Graells i Fabregat

Römisch-Germanisches Zentralmuseum;
Forschungsstipendiat der Alexander von
Humboldt-Stiftung. Ernst-Ludwig-Platz 2, 55116,
Mainz, Alemanya.
graells@rgzm.de

Bibliografia

- AUBET, M. E. (1967). La necròpolis lligur de Chiavari. *Pyrenae*, 3: 151-154.
- CICOLANI, V. (2009). II.10. Grand collier en alliage cuivreux. *Golasecca*, 86.
- Corallo*: J. P. MOREL, C. RONDI-COSTANZO, D. UGOLINI (a cura di) (1996). *Corallo di ieri corallo di oggi*. Ravello, 13-15 dicembre 1996. Bari.
- EGG, M. (1986). *Italische Helme. Studien zu den ältereiszeitlichen helmen italiens und der Alpen*. RGZM Monographien, Band 11.1 i 2. Mainz.

EGG, M., HAUSCHILD, M., SCHÖNFELDER, M. (2006). Zum Frühlatènezeitlichen Grab 994 mit Figural Verzierter Schwertscheide von Hallstatt (Oberösterreich). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 53.1: 175-216.

GAMBARI, F. M. (1999). L'Italia settentrionale e il Piceno. L'Italia nord-occidentale. A: *Piceni. Popolo d'Europa*, Catalogo della Mostra. Ascoli Piceno-Francoforte sul Meno. 162-164.

GAMBARI, F. M. (2004). L'entroterra ligure in Piemonte dal VI al IV secolo A. C. *I Liguri*: 225-229.

GIRAUD, J.-P., PONS, F., JANIN, TH. (2003). *Nécropoles protohistoriques de la région de Castres (Tarn), Le Causse, Goujarde, Le Martinet*. Documents d'Archéologie Française, 94 (3 vols.). Paris.

Golasecca: CH. LORRE, V. CICOLANI (com.) (2009). *Golasecca. Du commerce et des hommes à l'âge du fer (VIII-ve siècle av. J.-C.)*. MAN-Saint-Germain-en-Laye, 27 novembre 2009-26 abril 2010.

Guerrieri, Principe d'Eroi: MARZATICO, F., GLEIRSCHER, P. (a cura di) (2004). *Guerrieri, Principi ed Eroi, fra Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Catalogo della Mostra, Trento, Castello del Buonconsiglio, 19 giugno - 7 novembre 2004.

I Leponti: DE MARINIS, R. C., BIAGGIO, S. (eds.) (2000). *I Leponti tra mito e realtà*. Raccolta di saggi in occasione della mostra. Locarno.

I Liguri: R. C. DE MARINIS, G. SPADEA (a cura di) (2004). *I Liguri, un antico popolo europeo tra Alpi e Mediterraneo*, Genova - Commenda di San Giovanni di Prè, 23 ottobre 2004 - 23 gennaio 2005.

DE MARINIS, R. C. (1975). Le tombe di guerriero di Sesto Calende e le spade e i pugnali hallstattiani scoperti nell'Italia nord-occidentale. A: *Archaeologia, Scritti in onore di Aldo Neppi Modona*, Firenze: 213-269.

DE MARINIS, R. C. (2004a). I liguri tra VIII e V secolo aC. A: *I Liguri*: 197-211.

DE MARINIS, R. C. (2004b). IV.1.29. Tomba 117. A: *I Liguri*, 265-266.

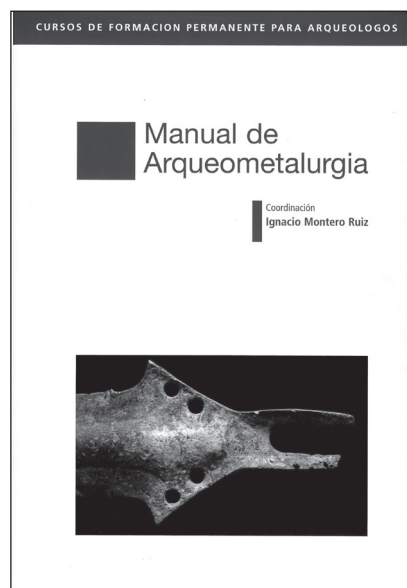
MELLI, P. (2006). L'Emporio di Genova. Riflessioni e problema aperti alla luce dei nuovi ritrovamenti. A: *Gli etruschi da Genova ad Ampurias*, atti del XXIV Convegno di studi etruschi ed italici, Marseille-Lattes, 26 settembre-1 ottobre 2002: 609-637.

PY, M. (1972). Les disques perlés en bronze du Languedoc Oriental. *Rivista di Studi Liguri*, XXXVIII.1: 27-61.

SOUTOU, A. (1959). Les scalptoriums hallstattiens du Sud-Ouest de la France. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 56.1-2: 121-128.

TAFFANEL, O., TAFFANEL, J., JANIN, TH. (1998). *La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude)*. MAM, 2. Lattes.

Montero Ruiz, Ignacio (coord.) (2010). *Manual de Arqueometalurgia*. Cursos de Formación Permanente para Arqueólogos. Museo Arqueológico Regional y Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias. Alcalá de Henares - Madrid. 331 págs. ISBN: 978-84-451-3315-6.

Este libro soluciona la carencia que hasta la fecha teníamos de un buen manual de arqueometalurgia en castellano. Las personas interesadas en una obra de estas características debían recurrir a los clásicos manuales en inglés de Tylecote (*The Early History of Metallurgy in Europe*, 1987) o Craddock (*Early Metal Mining and Production*, 1995); a la obra en italiano de Giardino (*I metalli nel mondo antico. Introduzione all'archeometallurgia*, 1998); o a dos meritorias monografías colectivas impulsadas desde la Universidad de Valladolid (G. Delibes (coord.), *Minerales y metales en la Prehistoria reciente. Algunos testimonios de su explotación y laboreo en la Península Ibérica*, 1998; J. Fernández Manzano y F. J. Sarabia (coords.), *Arqueometalurgia del bronce. Introducción a la metodología de trabajo*, 1998). En castellano disponíamos también de una traducción del manual de Mohen (*Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, 1992), anticuado en varios aspectos —como algunos de los anteriores— y que ya en su día recibió algunas críticas (ver recensión de A. Perea en *TP*, 50, 1993, pp. 283-86).

Frente a la bibliografía citada, la obra que nos ocupa aglutina las ventajas de ofrecer una visión sistemática y actualizada; contener constantes referencias al registro peninsular, y mantener una visión unitaria, al tratarse del esfuerzo colectivo de un grupo de investigadores/as que acreditan una larga trayectoria de colaboración científica. El manual es, en efecto, deudor de la experiencia acumulada en el Proyecto Arqueometalurgia de la Península Ibérica, impulsado en los años ochenta por M. Fernández-Miranda, liderado durante años por S. Rovira y continuado en la actualidad por I. Montero en el Centro de Ciencias

Humanas y Sociales del CSIC, dentro del Grupo de Investigación “Historia de la Tecnología. Arqueometalurgia”. Cinco de los/as seis autores/as pertenecen a este grupo (I. Montero, S. Rovira, M. Renzi, M. Gener y A. Perea) y únicamente B. Comendador ha desarrollado su trayectoria profesional fuera del mismo (desde hace unos años en la Universidad de Vigo), aunque manteniendo una colaboración frecuente con el referido equipo.

Si es muy de agradecer el esfuerzo invertido por los/as autores/as en escribir este manual, también es digna de mención la iniciativa que le da origen. Se trata de unos *Cursos de Formación Permanente para Arqueólogos* que desde el año 2000 celebra el Museo Arqueológico Regional de Madrid con el respaldo de la Dirección General de Patrimonio Histórico y la coorganización de la Sección de Arqueología del Colegio de Doctores y Licenciados; el curso que está en el origen de este libro se celebró en octubre-noviembre de 2007. En representación de ambas entidades organizadoras, E. Baquedano y D. Díaz del Pozo firman sendas presentaciones que, junto a la de I. Montero, abren el libro. El nombre de la actividad sirve de título a una colección de manuales que se inicia con el aquí reseñado. El segundo volumen de la serie, titulado *Manual de cerámica medieval y moderna* y coordinado por J. Coll Conesa, ha salido en 2011. Esperemos que el devastador contexto que ahora vivimos no se lleve por delante —como está sucediendo con tantas otras cosas— este interesante proyecto. La edición del manual es excelente, con buen papel, ilustraciones en color, cubierta dura y camisa; se ha puesto a la venta a un precio muy asequible.

Esta actualizada exploración del conocimiento arqueometalúrgico se estructura en ocho capítulos: Introducción a la Arqueometalurgia (I. Montero y S. Rovira); Minería y metalurgia en la investigación prehistórica (I. Montero); Las operaciones pirometalúrgicas y sus subproductos (S. Rovira y M. Renzi); Vasijas de uso metalúrgico, toberas y moldes (M. Renzi); Tecnología de la metalurgia de base cobre (I. Montero); Tecnología de la metalurgia del hierro (M. Gener); Arqueología del oro: Tecnología de los metales nobles (A. Perea), y, por último, Una perspectiva antropológica para la interpretación de la metalurgia (B. Comendador). El contenido está fuertemente orientado hacia las etapas prerromanas, con una atención muy reducida a la época histórica. Por otra parte, como ya I. Montero advierte en su presentación (p. 16), se enfatizan “aspectos de interpretación del registro arqueológico en contraposición a otros textos que se centran en temas de tecnología y aplicación de técnicas de análisis”. Así pues, se trata, también en palabras de Montero, de un libro de arqueometalurgia para arqueólogos/as.

Este enfoque se hace patente desde el primer capítulo, que comienza destacando el papel que ha ejercido el metal en la construcción del discurso histórico. Otros aspectos que tienen cabida en la introducción son la historia y enfoques de la investigación, la organización de la producción o los indicadores arqueológicos de actividad metalúrgica. Sin embargo, el apartado principal de este capítulo introductorio es el

dedicado a las técnicas de análisis, que se divide en técnicas de análisis elemental, metalografía y análisis de isótopos de plomo. A lo largo de todo el libro se intercalan referencias a investigaciones en curso de los/as firmantes, aportando interesantes datos recién publicados o todavía en curso de publicación. En este primer capítulo, por ejemplo, destaca el estudio metalográfico y de microdureza de las espadas de la ría de Huelva, que muestra la variedad de cadenas operativas utilizadas (pp. 46-48).

El capítulo sobre minería se abre con una breve introducción sobre los metales utilizados en la prehistoria y su secuencia de explotación, incluyendo breves referencias a la minería no metálica. Se proporcionan también brevemente unas nociones sobre metalogena y técnicas mineras. Buena parte del capítulo se consagra al registro arqueológico de la Península Ibérica, describiendo sintéticamente minas prehistóricas como El Aramo, El Milagro, La Profunda o Chinflón. Otra sección de varias páginas se dedica a los estudios indirectos sobre la explotación minera, centrándose en el análisis elemental y sobre todo en una más extensa exposición sobre los isótopos de plomo, técnica cuyos fundamentos se habían expuesto en el capítulo anterior. Tal vez un capítulo independiente, dedicado en exclusiva a las técnicas de análisis, hubiera evitado tratar estas cuestiones en dos lugares distintos. De todos modos, la opción escogida no afecta a la claridad de la exposición, que se sigue sin dificultad. Montero advierte de las limitaciones que muestra el análisis elemental para estudiar cuestiones de procedencia, como ya quedó demostrado a raíz de la experiencia del gran proyecto alemán *Studien zu den Anfängen der Metallurgie* (SAM), pero defiende su interés en algunas aproximaciones a escala local o regional. Mayor atención merecen los isótopos de plomo, con mención a ejemplos peninsulares de aplicación de la técnica, como la zona minera del Baix Priorat (Tarragona) o nuevamente el hallazgo de la ría de Huelva. Los estudios de isótopos de plomo están experimentando un importante desarrollo en los últimos años, en buena medida gracias a los trabajos del propio Montero o de M. Hunt, y por esta razón es pertinente que la comunidad arqueológica conozca sus fundamentos, aplicaciones y limitaciones, expuestas aquí de manera clara y sintética (delimitación de los campos isotópicos, anomalías de los campos isotópicos, representación gráfica e influencia de los elementos aleados).

Siguen dos capítulos sobre las operaciones pirometalúrgicas. El primero (Rovira y Renzi) se centra en hornos y escorias, mientras que el segundo (Renzi) lo hace en vasijas, toberas y moldes. En lo que atañe a los hornos, se repasan algunos ejemplos israelíes y de Europa occidental (La Capitelle du Broum en Francia y Ross Island en Irlanda), y como ejemplos de yacimientos peninsulares se comentan brevemente Los Millares, Valencina de la Concepción y Cabezo Juré, en este último caso exponiendo Rovira y Renzi sus reservas ante las conclusiones defendidas por Nocete y su equipo. En línea con sus publicaciones anteriores, destacan la escasez de hornos prehistóricos en territorio peninsular y defienden los fuegos abiertos

en vasijas de reducción como método predominante de obtención de cobre hasta época romana (p. 102). Especialmente valiosas son las páginas dedicadas a las escorias, debido a la práctica ausencia de publicaciones similares que —en formato manual, en castellano y con fotos en color— se orienten a la identificación y caracterización de estos restos. Igualmente necesaria —también debido a la escasez de visiones panorámicas y didácticas— es la exposición sobre vasijas de uso metalúrgico, toberas y moldes. La importancia de las vasijas-horno en la metalurgia peninsular, apuntada en el capítulo anterior, se desarrolla en este otro capítulo específico, que recoge algunos de los principales ejemplos y expone criterios de distinción entre estas vasijas y los crisoles. En el caso de las toberas, tema ya trabajado por la autora en otras publicaciones, Renzi destaca su significativo incremento a partir del Bronce Final y época orientalizante, describiendo los principales tipos a partir de ejemplos publicados en los últimos años, como los de Fonteta o Can Roqueta. El capítulo concluye dedicando varias páginas a los moldes, cuyas características se explican a partir de su diferenciación por tipos principales (univalvos, bivalvos y polivalvos o múltiples) y materia prima (líticos, de arcilla y metálicos). Cabe llamar la atención sobre las imágenes de alguna pieza interesante y poco conocida, como un molde de arcilla de Ampurias, con varios canales de vertido (fig. 21, p. 155).

Tras estos cuatro capítulos de carácter general, siguen otros tres dedicados a metalurgias específicas (de base cobre, hierro y oro). Se echa en falta, en mi opinión, un capítulo sobre la plata, metal que en ámbito peninsular posee una importancia indiscutible. Es cierto que el dedicado a la arqueología del oro alude en el título a los metales nobles, y que parte de lo que en él se dice —por ejemplo sobre la metodología de estudio— es aplicable tanto al oro como a la plata, pero un capítulo específico sobre este metal hubiera redondeado el libro, y desde luego los/as investigadores/as participantes tienen competencia de sobra para escribirlo.

El capítulo sobre la metalurgia de base cobre se centra en los tipos de aleaciones —incluyendo el latón— y en las técnicas de trabajo, comenzando con el clásico problema de los cobres arsenicales y su origen natural o intencionado. Quizá se echa en falta una exposición más extensa de los procedimientos de obtención de bronce, debido al protagonismo que parecen haber tenido la co-reducción o la cementación en ámbito peninsular. El dedicado al hierro tiene un tono diferente, que seguramente se debe a que su autor es el único en el manual que no procede originalmente del ámbito de la arqueología; tratándose también de una aportación erudita y valiosa, está más orientada a los aspectos fisicoquímicos, con mayor referencia a información de época histórica y, en cambio, un tratamiento más bien escaso de datos de la protohistoria peninsular. En tercer lugar, la aportación de Perea sobre la arqueología del oro se abre con una discusión teoricoconceptual muy del gusto de la autora. A continuación, expone la metodología de investigación, que divide fundamentalmente en una

fase topográfica y otra microanalítica, y finaliza con una detallada exposición de las diferentes técnicas de trabajo del oro (deformación plástica, cera perdida, soldadura, filigrana y granulado). Algunos ejemplos, como los brazaletes Villena/Estremoz o los “candelabros” de Lebrija, son ya bien conocidos a partir de sus trabajos anteriores; mayor interés posee, a mi juicio, el apartado sobre las herramientas, donde se recogen piezas de aparición reciente o escasamente conocidas (por ejemplo, yunque de Huelva o herramienta multiuso de La Serreta de Alcoy).

El capítulo final, destinado a ofrecer una lectura en clave antropológica, plantea una sugerente asimilación entre cocina y metalurgia. Comendador recoge un bagaje conceptual utilizado con frecuencia en arqueometalurgia (Cadena Técnica Operativa, *know-how*, diferencia entre técnica y tecnología, etc.) y lo explica de forma didáctica y amena, previniendo de prejuicios presentistas. Abundando en el símil de la cocina, se inspira en el Goody de *Cocina, cuisine y clase* (versión española en ed. Gedisa, 1995) para presentar una perspectiva integrada de los procesos de producción, distribución y consumo. Pensando en algunos perfiles de lector, quizá no habría quedado mal este capítulo entre los primeros del libro, a fin de leer los siguientes con el poso teórico y antropológico que aquí se ofrece.

Las referencias bibliográficas se presentan divididas en una bibliografía básica (dos páginas, 26 referencias) y una bibliografía especializada (21 páginas), que en conjunto suponen un buen repertorio bibliográfico sobre el tema. No obstante, faltan algunas de las referencias citadas en texto, como Gilman 2001 (p. 56), Baxter *et al.* 2000 (p. 83), Ixer 1999 (p. 83), Rohl y Needham 1998 (p. 83) o Comendador y Méndez e. p. (p. 295); y algunos apellidos extranjeros están mal escritos, tanto en la bibliografía final como a lo largo del texto. Como inevitablemente sucede en casi cualquier libro, se han colado algunas erratas aquí y allá. Para terminar con los aspectos formales, señalaré que la calidad de las ilustraciones es en general muy buena, con algunas excepciones muy puntuales que podrían haberse mejorado.

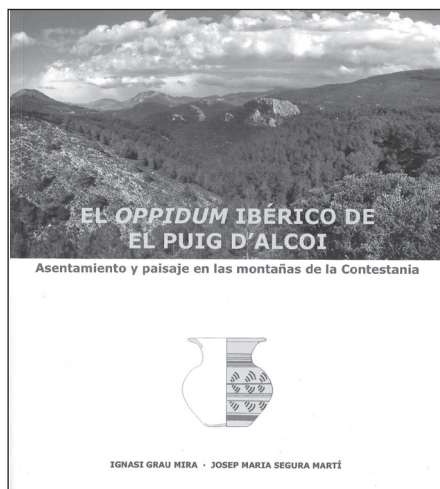
Al margen de cuestiones opinables o menores que he ido apuntando en esta reseña, mi opinión del volumen es altamente satisfactoria. Este *Manual de Arqueometalurgia* cubre un vacío bibliográfico importante y lo hace de la mano de los especialistas más cualificados que trabajan actualmente en España. El avance del conocimiento sobre la metalurgia antigua requiere de la colaboración y el entendimiento de los diferentes agentes que participan en la generación del conocimiento arqueológico. Este libro proporciona una buena base para ello y sin duda contribuirá a que la arqueometalurgia siga recorriendo en nuestro país el largo camino que todavía tiene por delante.

Xosé-Lois Armada

Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit)
Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC)
xose-lois.armada@incipit.csic.es

Grau Mira, Ignasi; Segura Martí, Josep Maria (2013). *El oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi. Asentamiento y paisaje en las montañas de la Contestania*, Ajuntament d'Alcoi. Alcoi. Il·l. b/n, 312 pàgs. ISBN: 978-84-89136-79-3.

Aquesta obra presenta els resultats dels treballs d'investigació efectuats al jaciment ibèric del Puig d'Alcoi per part del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi Camil Visedo Moltó i la Universitat d'Alacant entre els anys 2004 i 2012. Les investigacions han estat dirigides per Ignasi Grau Mira i José María Segura Martí, que treballen a les esmentades institucions, i ells són els autors i coordinadors de gran part dels onze capítols. De fet, el projecte és fruit de la conjunció dels interessos de recerca de tots dos a les comarques de l'Alcoià i el Comtat des de fa anys. Hi participen també diferents especialistes que són responsables d'estudis específics de l'àmbit de la bioarqueologia i altres professionals procedents de la universitat o d'empreses d'arqueologia, que han posat a la disposició de l'obra diversos estudis inèdits de projectes d'investigació i intervencions de salvament als voltants del jaciment. L'esforç de la coordinació de tot plegat té un resultat molt positiu pels objectius del projecte.

El llibre comença fent un repàs a la història de les investigacions al Puig, un lloc que ha estat emblemàtic en l'àmbit regional per a l'estudi de la cultura ibèrica, tot fent palès l'estat de la recerca abans del projecte. A continuació, i això diu molt de la bona estructuració del plantejament de la recerca, s'expliciten clarament les bases del projecte actual i els objectius, amb una exposició precisa dels problemes històrics per resoldre i, sobretot, la justificació de cadascuna de les intervencions més enllà de fer l'excavació per l'excavació. En relació amb aquest darrer aspecte cal subratllar la base metodològica del projecte, que és manifestament forta, i que en la pràctica es tradueix en la combinació d'actuacions per tal d'adreçar lectures diacròniques i sincròniques al jaciment (amb el que anomenen l'excavació "en vertical" i "en horitzontal") i, el més rellevant, la necessitat de superar l'escala d'anàlisi del poblat i adreçar el territori (pp. 31-40). Aquesta base teòrica i metodològica es fa palesa en

cada capítol, i acompanya totes les reflexions que els coordinadors fan al llarg de l'obra. El resultat és que no estem només davant d'una monografia que exposa la documentació de les excavacions arqueològiques, o que s'atura amb les descripcions de la cultura material, sinó que es tracta d'un llibre on la reflexió històrica ha guiat la interpretació de cadascuna de les dades i, també, la redacció de tots els capítols. En aquest sentit trobem un llibre estructurat de manera original, que sens dubte és fruit de la reflexió dels seus editors per donar sentit a les restes documentades a les excavacions i a les prospeccions intenses i extenses dutes a terme al llarg dels anys, i per extraure el màxim profit de les dades arreplegades de cada període, tot transitant per reflexions sobre aspectes sincrònics i diacrònics. Puntualment s'utilitzen les dades de les excavacions antigues, ben estudiades i contextualitzades, per donar consistència a les conclusions pròpies.

Tornant a l'organització del llibre, el capítol dos està dedicat al medi físic, i es presenta el paisatge de mitja muntanya on s'ubica el jaciment i les implicacions culturals i econòmiques. Després s'inclou un capítol específic sobre les defenses i les fortificacions i, a continuació, dos més sobre les fases d'ocupació del lloc, des del ferro antic fins a l'ibèric ple, que expliquen al lector els detalls de les ocupacions. El fet de tractar la fortificació i l'emplaçament en un capítol específic pot ser discutible perquè s'introdueixen temes descontextualitzats de les ocupacions corresponents de l'hàbitat i que només seran tractats més endavant, però es fa evident que es tracta d'una decisió interpretativa dels autors, que consideren la fortificació i l'ocupació en altura aspectes rellevants al llarg de tota l'ocupació del lloc. El capítol sis ens endinsa novament en un aspecte temàtic, l'organització de les estructures domèstiques, referit però només a l'últim període d'ocupació en el sector de la Corona i el sector 11Fb, on es tenen més dades. Les precisions metodològiques (pp. 169-170) i les dades de les excavacions (antigues i recents) guien les conclusions dels autors, que expliquen com les estructures físiques es relacionen amb grups domèstics de diferents composicions a partir de les evidències de l'ús de l'espai i les articulacions de les activitats (p. 192). Les dades bioarqueològiques tenen cabuda en un capítol específic però cal assenyalar la limitada representació de llavors i carbons en comparació amb l'atenció que altres restes tenen als nivells excavats. Certament, les estratègies de recuperació de mostres bioarqueològiques no han estat sistemàticament incorporades a la metodologia d'excavació —només vuit mostres que abracen tots els nivells des del segle VII al IV aC han estat arreplegades— i el resultat és que hom desitjaria tindre més informació d'un lloc que esdevé clau en els processos de configuració territorial entre el ferro antic i l'ibèric ple.

A continuació s'exposen els resultats de l'anàlisi territorial mitjançant una relectura de les ocupacions a l'espai rural amb noves dades de prospeccions i excavacions. L'estudi espacial i els canvis de les formes d'ocupació del paisatge sí que han estat una prioritat per als autors i això es nota positivament als resultats obtinguts. El llibre conclou amb una síntesi

final on la reflexió històrica dóna sentit a les restes documentades, tot accentuant la informació que ofereixen diferents escales d'anàlisi, antigues excavacions, diversos materials, des de la prospecció a una tomba, o una escultura, i fugint de la mera acumulació de dades. En aquestes línies el Puig s'insereix en fenòmens històrics d'abast més ampli i és d'agrair aquest esforç interpretatiu de caire universalista.

Al llarg de l'obra se segueixen fàcilment les fases d'ocupació i la relació amb les unitats estratigràfiques, les làmines de figures i la documentació gràfica de les excavacions. Tanmateix, hauria estat molt útil incorporar les cotes a les planimetries i fer explícit el criteri que s'ha seguit per al recompte del número mínim d'individus en cada unitat estratigràfica. L'expressió gràfica d'alguna figura en blanc i negre és problemàtica, sobretot pel que fa a les planimetries amb fases diferents on gris i negre es confonen (fig. 4.1, p. 68).

El llibre arplega importants novetats per a la comprensió del poblament a la protohistòria a les muntanyes de la Contestània, amb matisos rellevants pel que fa al temps històric i a les formes de l'hàbitat i la gènesi de les unitats territorials. Per exemple, mèrit d'aquest treball és la redefinició de les fases inicials del Puig (emmarcades ara al ferro antic i no al bronze final) i, en conseqüència, noves dades i estratigrafies per valorar aquest període a les comarques centrals valencianes (capítol 4). Cal fer, però, una reflexió sobre l'ús acrític del terme 'Orientalitzant' que es fa servir com a convenció per referir-se al ferro antic, i a diferència dels períodes posteriors, també amb importacions i novetats mediterrànies, que no s'anomenen Hel·lenitzant, Punicitzant o Romanitzant. Com clarament posa de manifest el treball que ens ocupa, el procés d'arribada de novetats i materials fenicis (del sud peninsular, però) va ser un procés guiat per la tradició local (tecnologies de producció tradicionals; consum convivial a la manera local; demanda orientada a les necessitats i als interessos locals, etc.; vegeu com a exemple el que s'explica a les pàgines 95 i 266) i hom qüestionaria què significaven a les agendes locals les novetats detectades que anomenem orientals.

També són destacables del llibre les interpretacions sobre la gènesi dels processos de configuració de les unitats de poder definides des dels *oppida*, la jerarquització de l'hàbitat, el tractament que es fa del paper simbòlic de les fortificacions i l'hàbitat en altura, o el tipus de relacions d'aquests llocs amb altres categories de població al territori, especialment la valoració de l'ocupació rural a partir de les dades de prospecció. En aquest treball es fa palesa la validesa de la incorporació de metodologies específiques per entendre històricament el paisatge i, de fet, els aspectes territorials han estat un camp d'interès d'un dels autors (I. Grau) amb notables contribucions per entendre la configuració del paisatge al llarg de l'etapa ibèrica. Tot plegat fa que aquest estudi siga un model per a altres projectes.

Un comentari final mereixen els meritoris treballs de consolidació i valorització del jaciment com a culminació del projecte de recerca, relatats al capítol onze. Aquesta vessant que mira cap a la projecció pública

del patrimoni és un aspecte que ha estat considerat des de la gènesi del projecte i fa del Museu Municipal Camil Visiedo Moltó una referència pel que fa a la gestió integral del patrimoni del qual és responsable, abraçant des de la recerca fins a la valorització i la difusió. Esperem, però, que les accions encetades al 2012 amb gran ressò de públic —jornades de portes obertes, teatralitzacions al jaciment— puguin gaudir de continuïtat i créixer amb noves iniciatives educatives. Alguns tenim clar que el futur del patrimoni passa per fer això.

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

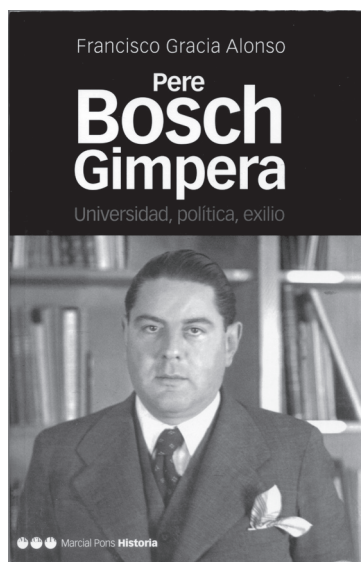
Servei d'Investigació Prehistòrica,
Museu de Prehistòria de València
vives_jai@gva.es

A propòsit de *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*

La *Revista d'Arqueologia de Ponent* té, entre altres, l'objectiu de fomentar l'intercanvi i el debat d'idees, raó per la qual, més enllà de reconèixer l'exercici del dret a rèplica, agraeix a Francisco Gracia Alonso l'escrit de resposta a la ressenya d'Emili Junyent sobre el seu llibre *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio* (2011), publicada al número 22, 2012, 244-249.

Consultat l'autor de la ressenya, considera suficient remetre els lectors i les lectores interessades al llibre, la ressenya i la rèplica i ha demanat a la redacció de la revista la publicació conjunta d'aquestes dues darreres. Així, doncs, tot seguit tornem a publicar la recensió de l'obra, inclosa ja en el número anterior d'aquesta revista, i la rèplica de Francisco Gracia, de manera que el lector pugui copsar millor el caràcter del debat.

Gracia Alonso, Francisco (2011). *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Marcial Pons, Historia. Madrid. 607 pàgs. ISBN: 978-84-92820-50-4.

En vista dels resultats, l'autor va prendre una molt bona decisió quan fa uns anys, previsiblement cansat, abandonà la seva dura polèmica amb Fernando Quesada sobre la guerra ibèrica, l'armament i les qüestions poliorcètiques, per a dedicar-se preferentment a la recerca historiogràfica sobre l'arqueologia catalana i espanyola. Títols com *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1961-1974)* amb J. M. Fullola i F. Vilanova, 2003; *El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*, amb J. M. Fullola, 2006; *La Arqueología durante el primer franquismo, 1936-1959*, 2009; *Martín Almagro Basch i el Museu Arqueològic de Barcelona*, 2011; *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, amb G. Munilla, 2011, són una mostra més que suficient.

Se'm permetrà, per valorar l'aportació efectuada i la situació actual, recordar la quasi nul·la tradició d'aquest tipus d'investigació al nostre país i, en clau més personal, el panorama desèrtic al qual ens enfrontàvem quan per a la revista *Avenç* (números 90, 91 i 92), l'any 1986, el col·lectiu d'opinió *Marc-7* (X. Dupré, E. Junyent, X. Nieto, N. Rafel i F. Tarats) va preparar tres articles sobre l'arqueologia de la Renaixença i el Noucentisme, el franquisme i la transició. Ha plogut molt des de llavors i la recerca historiogràfica sobre l'arqueologia i la història antiga a l'Estat espanyol i a Catalunya s'ha normalitzat i aquests tipus d'estudis, associats a noms com I. Martínez Navarrete, M. Díaz-Andreu, G. Mora, M. V. Goberna, G. Pereira, F. Wulff, G. Cruz Andreotti, A. Duplá, G. Pasamar, G. Bravo, R. Olmos, J. Meier, A. Ruiz, A. Sánchez, J. P. Bellón, A. Mederos o E. Riu, entre molts altres, sovintegen gairebé tant com els dedicats a la recerca arqueològica, pre i protohistòrica o al món antic en reunions científiques, publicacions temàtiques, o projectes com ara AREA del Centro Andaluz de Arqueología Ibérica i el seu treball sobre l'anomenada "arqueología para dos Españas". Precisament, ja aquell mateix any 1986 i amb motiu del 50 aniversari de la institució, s'edità un catàleg, *Pere Bosch Gimpera i el Museu Arqueològic de Barcelona* amb articles d'Irene Peypoch, Jordi Rovira, Miquel Tarradell, Jordi Casassas, Jordi Maragall i Mari Carmen Serra. De fet, l'entrevista a Bosch Gimpera realitzada a París per Baltasar Porcel uns anys abans de la seva mort i publicada a la revista *Serra d'Or* el desembre de 1971 —Fabián Estapé havia penjat un any abans el seu retrat a la galeria de rectors de la Universitat de Barcelona— es pren com a inici de la "recuperació acadèmica i pública" de la persona i l'obra d'en Bosch Gimpera, fins llavors arraconada als cercles vinculats al món de l'arqueologia o de l'exili i que, a partir d'aquell moment, passarà a ser objecte d'una literatura més aviat hagiogràfica, en el context de la recuperació de la memòria històrica de la Universitat Autònoma, l'escola catalana d'arqueologia, la Generalitat republicana i la Segona República. En qualsevol cas, la importància del personatge i el caràcter polièdric de la seva obra —universitari, arqueòleg i polític— fan que la bibliografia sobre ell sigui tan complexa com abundant. Els darrers anys, a més del nostre autor, ha estat Jordi Cortadella qui més bé ha estudiat

Bosch, en l'excel·lent presentació de *Etnologia de la Península Ibérica* (2003), "Historia de un libro que se sostenía por sí mismo", reescrita en forma d'article, en "una versió molt breu i ajornada", amb un títol que fa homenatge a la que possiblement va ser la primera recensió de l'obra signada per Josep Puig i Cadafalch (2010).

Al llarg de 600 pàgines i fent ús d'una extensa informació, correspondència personal i escrits inèdits, Francesc Gracia ens presenta la biografia de Pere Bosch Gimpera i ens aproxima als seus diferents perfils, científic (hel·lenista, prehistoriador, arqueòleg), universitari, gestor, activista, comunicador i polític al llarg d'una vida repartida en dos etapes vitals i en dos continents. No era una tasca senzilla ordenar i presentar la vida i l'obra d'un personatge tan complex i l'autor ha optat per estructurar el llibre en 18 capítols, més introducció, epíleg, bibliografia i índexs, ordenats cronològicament des del naixement l'any 1891 fins a la mort el 1974, de vegades amb criteri temàtic, p. e., 2. Un mundo nuevo. Becario de la JAE en Berlín (1911-1914); 4. Regreso a casa. El Servicio de Investigaciones Arqueológicas del Institut d'Estudis Catalans (1915-1923); 6. Una Escuela de Prehistoria (1916-1939), i, de vegades, de contingut més transversal, p. e., 9. De la involució a la esperanza (1934-1936) o 11. Un político en la derrota. La Conserjería de Justicia de la Generalitat (1937-1939), solució que pretén disminuir les repeticions provocades pel caràcter indestruïble de les distintes activitats científiques, cíviques, institucionals i polítiques en l'etapa catalana. Nou capítols (1 a 9) s'ocupen del període anterior a l'aixecament feixista, tres (10 a 12) dels anys de la guerra civil i sis (13 a 18) de l'exili. El resultat és una biografia i no una valoració crítica retrospectiva, encara que l'autor no s'estalvia opinions ni judicis de valor.

Però el que resulta més remarcable i sorprenent és el plantejament i la metodologia de l'autor. Gracia construeix la biografia a partir del seu esplèndid domini de la documentació, arxivística, d'hemeroteca, epistolar i bibliogràfica, i utilitza la informació com a font de coneixement del personatge, alhora que ignora totalment la important bibliografia generada pel seu estudi. Aquest particular solipsisme —ell, les seves fonts i la seva obra precedent—, que li permet investigar com si ningú més ho fes, té una curiosa excepció: entre les més de mil cent notes a peu de pàgina, una única referència a Josep Guitart com a exponent d'una visió oficial ensucrada de l'Institut d'Estudis Catalans que l'autor denuncia. La bibliografia final, encara que més oberta, surt mal parada d'aquest plantejament, fins al punt de no incloure l'esmentada reedició de *Etnologia de la Península Ibérica* i, el que és més estrany, tampoc l'edició original de 1932 entre la producció d'en Bosch. Tant per l'enfocament com pel contingut, resulta inevitable —i interessant— comparar-la amb el treball d'en Jordi Cortadella. Diguem per a començar que, en certa forma, es complementen a causa de la perspectiva biogràfica del llibre d'en Gracia i de la major atenció dedicada a determinats capítols de la vida i obra d'en Bosch, especialment la renovació i reforma universitària des de la càtedra, el deganat de la Facultat de Filosofia i Lletres o el

rektorat, des del II Congrés Universitari Català, el Seminari de Prehistòria i Història Antiga, el nou pla d'estudis de la Facultat o l'Estatut d'Autonomia de la Universitat de Barcelona o el treball a la UNESCO i, en general, tot allò viscut a l'exili; i també, ara vist des del treball d'en Cortadella, per la distinta estructuració d'aquest —l'ordre de les idees s'imposa a l'ordre cronològic—, per l'enfocament analític del personatge i l'obra i per l'estudi del context i l'ús exhaustiu de la bibliografia crítica.

Francesc Gracia ha escrit en diferents ocasions sobre Bosch per ocupar-se de les diverses facetes de la seva obra com a universitari, polític, arqueòleg o gestor a la UNESCO o d'aspectes com l'anomenada Escola de Barcelona o l'organització de l'arqueologia catalana, el Servei d'Investigacions Arqueològiques i l'Institut d'Estudis Catalans, i, en una d'elles, col·laborant amb Jordi Cortadella, en una aproximació a la institucionalització de l'arqueologia catalana (2007). Fa ben poc, ha publicat l'article "Pere Bosch Gimpera. Deconstruint un mito para establecerlo de nuevo" (2010) i no coneixem *El hombre del salacot. Pere Bosch Gimpera. Arqueólogo, universitario, político* (2010), títol al qual es refereix en la darrera nota a peu de plana del treball. L'article està dedicat a l'etapa catalana i té com a objectiu —segons pròpia declaració— deconstruir la figura per entendre-la millor, assumint contradiccions i, fins i tot, traïcions, per poder copsar l'alçada moral de les rectificacions. Es tracta, per a ell, de contrastar la versió "oficialitzada", a partir de les fonts originals i retirar el vel de la mitificació. El plantejament li porta a considerar que Bosch ni va crear el Servei d'Investigacions Arqueològiques ni va ser seva la idea de fer-ho (sinó de Francesc Martorell i Treball amb el suport de Josep Puig i Cadafalch i Enric Prat de la Riba); que sense els condicionaments polítics i personals podia haver fet més del que va fer (considerat "espanyolista" per Puig, va mantenir tenses i difícils relacions amb ell, els seus subordinats, Francesc Martorell i Joan Colominas i la Secció Històrica Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans); considera també que no va treure tot el partit que es podia al seu treball arqueològic de camp (no va publicar les corresponents monografies dels poblats excavats al Baix Aragó); que menystingué la docència i no va arribar a vertebrar una escola (cinc deixebles, dues tesis en 23 anys de docència); o que, aferrat a la cadira, s'apropà a Primo de Rivera en la seva idea regeneracionista de la universitat espanyola. I, encara més, li retreu la defensa reformista d'un Estatut d'Autonomia per la Universitat de Barcelona, que finalment imposà amb el vistiplau de Ventura Gassol, Francesc Macià i Manuel Azaña (en contra de la idea dels Estudis Universitaris Catalans al marge de la universitat estatal que defensaven Josep Puig i Cadafalch i Eugeni d'Ors), una visió elitista de la universitat (contrària a les propostes de la Institución Libre de Enseñanza a la qual ell es considerava pròxim), el suport a la campanya del Front Popular en les eleccions de 1936, la col·laboració amb governs d'esquerres —Companys o Negrín, en aquest cas ben a contracor— o, encara més, als comitès antifeixistes, la signatura de manifestos contra el bombardeig de Màlaga per la marina nazi o que aixequés el puny

en mítings (quan ell era un conservador liberal, germanòfil i "home d'ordre").

Aquest to, suposadament desmitificador, però a vegades quasi provocador, és el mateix que Gracia exhibeix al llarg de tot el llibre i en l'Epíleg que el tanca, on fa afirmacions com: "Bosch nunca sobrepasa el estadio que corresponde a una figura secundaria. No es el artífice de la idea que concitará el apoyo mayoritario, ni elevará su voz sobre la de otros para asumir responsabilidades decisivas, más bien dará en ocasiones un paso atrás, regresará al mundo de la Prehistoria, a la producción científica, a las relaciones con colegas y discípulos antes que asumir el estandarte de las reivindicaciones políticas. En cualquier campo de su actividad que se estudie siempre encontramos a alguien más decisivo, más influyente, más recordado, pero nadie ha sabido dejar un aura de eficiencia, implicación con la institución, incluso de sacrificio en ocasiones"; o "Bosch, que nunca pretendió ser más que un investigador y un universitario que luchaba por la renovación de un sistema obsoleto, se vio así elevado a la categoría de mito". Com que aquestes opinions comparteixen pàgines amb d'altres en la línia laudatòria tradicional, segurament a conseqüència de la voluntat declarada de deconstruir per tornar a aixecar el mite, el resultat acaba essent sovint força contradictori.

Potser sí que és veritat que el Bosch emmidonat i idealitzat, que, en paraules d'en Miquel Tarradell, "forma part de la galeria de figures extraordinàries que durant els primers temps del segle xx posaren les bases de la cultura científica i humanística del país, unes pertanyents a la generació modernista, com Josep Puig i Cadafalch o Joseph Pijoan, altres a la noucentista com Pompeu Fabra o Jordi Rubió", necessitava una sacsejada. Però entenem que totes aquelles suposades contradiccions, renúncies i, fins i tot, traïcions referides més amunt poden ser matisades, justificades en el seu context o, senzillament, refutades. No intentarem fer-ho ara per raons òbvies, però, en qualsevol cas, tampoc creiem que aquest sigui el camí. La perspectiva biogràfica porta l'autor a presentar les vicissituds de la seva vida en detriment de la discussió de les idees i la voluntat desmitificadora a bandejar el personatge-obra i cercar la persona-anècdota. Per a l'investigador, la troballa d'una opinió desqualificadora, com més agressiva i insultant millor, es converteix en la millor recompensa i, el que és pitjor, en la seva clau interpretativa. L'afició epistolar d'en Bosch i la correspondència mantinguda amb una persona tan propensa a les xafarderies com Rafel Olivar-Bertrand és una autèntica mina per a aquest tipus de recerca i el nostre autor les valora especialment per considerar-les "sinceres" opinions no destinades a ser publicades. El resultat de tot plegat és, per exemple, que la sort de l'arqueologia espanyola es va decidir en el tripijoc d'unes oposicions o que les intervencions arqueològiques al Baix Aragó responien a relacions personals i no al programa i els objectius fundacionals de l'IEC sobre els territoris de parla catalana, la "Catalunya Gran" d'Enric Prat de la Riba. "Pequeños datos, grandes consecuencias."

L'autor coneix i controla les fonts documentals i, gairebé sempre, al costat de les seves afirmacions exhibeix el document original que dona peu al que

diu, la qual cosa no resol la dificultat de distingir entre antipaties viscerals, o diferències polítiques i ideològiques, o de considerar com en són d'importants a l'hora de valorar l'obra feta i l'obra frustrada. La capacitat i l'intervencionisme d'en Bosch, el seu afany per controlar-ho tot —Servei, Universitat, Museu— aixecaven recels i suspicàcies que, de vegades, arribaren a esclatar públicament. Com que no pretenem protegir el mite ni defensar una visió hagiogràfica oficial d'en Bosch Gimpera, de l'Institut d'Estudis Catalans, el Servei d'Investigacions Arqueològiques i "l'Escola de Barcelona", caldrà acceptar que el coneixement de l'enfrontament —¿desconegut, oblidat, amagat?— i de les agres relacions durant anys amb els homes de la Secció Històrico-Arqueològica i l'IEC és rellevant per valorar els encerts i fracassos d'una etapa clau en la història de l'arqueologia catalana. En aquest sentit, són justes les crítiques, abans esmentades, de l'autor a Josep Guitart, amb el benentès que aquesta ha estat la posició mantinguda per la pràctica totalitat dels autors, des de Miquel Tarradell fins als que, com nosaltres mateixos, ho hem fet d'una forma molt més ocasional i modesta. Tocar el mite, encara que respectuosament i amb pretensions d'objectivitat, ha exigít sempre justificar-se, com feia Jordi Casassas, "no pretenem en cap moment restar el valor simbòlic que personatges de la naturalesa de Bosch Gimpera han arribat a assolir" i nosaltres, vint-i-sis anys després, sentim la mateixa pulsio.

Des del nostre punt de vista valorar l'obra d'en Bosch exigeix tenir molt clar quelcom, per altra banda, molt obvi: l'existència d'un abans i un després, de dues grans etapes separades per la victòria feixista del 1939 i la marxa a l'exili. Com ressaltava l'esmentat Jordi Casassas, fa molts anys, en l'article al qual acabem de referir-nos, el gran *tour* de la seva obra catalana es produí entre 1914 i 1939, incloent la II República i la guerra civil, els nou anys d'acció institucional durant els quals va ser degà de la Facultat de Lletres (1931-1933), rector de la Universitat Autònoma (1933-1939) i conseller de Justícia (1937-1939). L'obra principal d'en Bosch es produeix en un lapse de temps espectacularment breu, els vint-i-quatre o vint-i-cinc anys que van des de la Primera Guerra Mundial fins a la caiguda de la II República. Josep M. de Sagarra a *Memòries* (1954) es refereix a la "generació magnífica de xicots que entraren als estudis per la porta gran i amb una responsabilitat científica absoluta" i a la meteòrica ascensió del jove Bosch que conegué a la penya de l'Ateneu Barcelonès on s'impartien classes dels Estudis Universitaris Catalans a les quals acudien Jordi Rubió i Balaguer, Lluís Nicolau d'Olwer, Ferran Valls i Taberner, Agustí Duran Sampere, Ramon d'Abadal i de Vinyals, Francesc Martorell i Traval i "(...) el més jove, el més vital i el més escandalós de tots ells, Pere Bosch Gimpera, que quan jo el vaig conèixer estudiava la mitologia clàssica i acabà sent la màxima autoritat d'aquest país en el ram dels estudis prehistòrics". És clar que són uns anys d'una potència espectacular. L'acció institucional de la Mancomunitat, l'ideari noucentista, el paper reservat a l'arqueologia en la construcció d'una història nacional catalana, els ideals i les esperances republicanes i l'efervescència social constituïen una conjuntura extraordinàriament favorable que ell va

saber catalitzar amb la seva empena i capacitat com a universitari, científic, gestor i polític. Fins i tot es pot dir, paradoxalment, que la Dictadura de Primo de Rivera va reforçar la trajectòria del Bosch arqueòleg, en sostroure'l del control de la SHA, i, amb la seva caiguda, va afavorir després el consegüent reforçament del republicanisme d'esquerres —el Noucentisme de masses en expressió d'Ucelay Da Cal— i la seva politització personal. Res no tornarà a ser igual en la seva segona vida.

La seva exuberància vital, la capacitat comunicativa i la voluntat divulgadora van fer d'en Bosch Gimpera una persona que, al seu prestigi en els cercles arqueològics internacionals, afegia popularitat i influència en la societat catalana. En aquest sentit, rellegim la polèmica amb Josep Pla, redescoberta per Francesc Gracia fa uns anys (2001). L'escriptor empordanès en 1923 en un "boutade" ("Devolvednos el buen humor!", *La Publicitat*, 7 de setembre de 1923) havia afirmat que "... la ciencia más integralmente idiota es este excremento profesoral y germánico de la Prehistoria" i, quatre anys després, en relació amb l'escàndol internacional sobre les falsificacions de Glozel, tornava a carregar i es referia a l'episodi, dient que havia tingut, anys enrere, la desgràcia i "la gosadia d'anar contra el corrent" i escriure un article sobre la prehistòria i aquells personatges pintorescs i avorrits ("Respectem, almenys, els savis", *La Publicitat*, 30 de desembre de 1927). L'anècdota, avui curiosa i divertida, posa clarament en relleu dues coses: la popularitat d'en Bosch i els prehistoriadors entre la burgesia catalana i la consciència de grup, manifesta en la seva reacció a l'exabrupte. Aquesta omnipresència dels arqueòlegs-prehistoriadors es reflectí en un altre debat, en aquest cas, amb els col·legues historiadors, provocat per l'escrit d'Antoni Rovira i Virgili "La gran pietat de la nostra història" (1924), demanant vocacions per a l'empobrida recerca historicoarxivística. La intervenció en la polèmica de Ferran Soldevila aclaria les coses: ell creia, certament, més important la investigació històrica i malveia un tracte desigual en l'Institut d'Estudis Catalans, però la raó de la puixança de la prehistòria era fruit del mèrit d'en Bosch i del demèrit dels historiadors.

Les conclusions d'aquestes polèmiques, prestigi i visibilitat social i consciència de grup ens porten a un altre tema: ¿es pot o no parlar d'Escola d'Arqueologia Catalana o d'Escola de Barcelona? La qüestió sembla inevitable en qualsevol aproximació al llegat d'en Bosch, per més que ens sembli força ociosa. La resposta dependrà en darrera instància de què entenem per Escola, però creiem que és més significatiu que el nombre d'alumnes o tesis doctorals llegides, considerar aspectes com: la consolidació dels estudis de prehistòria i arqueologia, obra feta i institucionalització; la projecció social i internacional assolida; la capacitat per formar deixebles i promocionar-los acadèmicament; la consciència de pertinença dels membres i la percepció social del grup, dels prehistoriadors; la pròpia visió d'en Bosch, que celebrà anys després des de l'exili com un triomf de l'escola les càtedres de Joan Maluquer de Motes, Pere de Palol i Miquel Tarradell, i l'autoconsideració dels continuadors com a deixebles o, en paraules de Miquel Tarradell,

epígons. De totes maneres és evident el trencament radical que suposà la victòria franquista i l'exili del mestre, i que la reafirmació i continuïtat reivindicades coexisteixen amb les diferents trajectòries personals i es barregen amb la pugna per l'herència de Martín Almagro. Joan Maluquer de Motes sempre considerà la creació l'any 1959 de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona com la recuperació institucional de l'Escola i celebrà el seu 50è aniversari dotant-la del seu propi òrgan d'expressió, la revista *Pyrenae*, l'any 1965.

Sorprèn que el llibre, en la valoració —la “desmitificació” si es vol— de l'obra d'en Bosch, no afronti l'aportació científica, i més sent l'autor arqueòleg i catedràtic de prehistòria de la Universitat de Barcelona. Potser respon a la tendència a estar més atent a les peripècies de la trajectòria del personatge que al debat d'idees; potser —encara que no es diu— al fet que la producció científica, el mètode i les teories d'en Bosch van ser objecte de l'esplèndida edició d'en Jordi Cortadella de l'*Etnologia de la Península Ibèrica*, més substanciosa pel que fa a la teoria i el mètode arqueològic d'en Bosch i més atenta al context ideològic i cultural (2003). Un bon exemple del que diem l'ofereix la menció de Gràcia a l'informe crític que Vere Gordon Childe envià a Julian Huxley en 1948, quan aquest preparava un dossier per a cobrir el lloc de cap de la Division of Philosophy and Humanistic Studies del Department of Cultural Activities de la UNESCO. Childe pensa que és molt adient per al càrrec per les seves qualitats personals, malgrat considerar que “les seves teories arqueològiques eren deplorables”. Certament no es podia esperar una altra cosa del més gran prehistoriador europeu de la primera meitat del segle xx, capficat en la construcció d'una arqueologia i una prehistòria alternatives des de la seva personal aplicació del marxisme i que acabava de publicar *History* (1947). No en va, Bosch era un continuador de l'escola historicocultural alemanya fundada per Gustav Kossinna, idees a les quals fou fidel fins al final de la seva vida. Però l'opinió de Childe, a qui la preocupació constant pels orígens i les continuïtats ètniques dels pobles produiria esgarrifances, en lloc de quedar reduïda a la condició d'anècdota curiosa, podia haver estat l'oportunitat per a situar el seu pensament arqueològic en el marc de l'arqueologia europea. Bosch, per la seva banda, tampoc no tenia especial estima per l'australià, les seves “revolucions”, les interpretacions marxistes i seves cultures definides per diferents economies, en lloc d'atendre les diferències entre els pobles.

De nou és necessari encarar la reflexió crítica a una vida partida dràsticament en dos. Bosch Gimpera és l'arqueòleg espanyol més important de la primera meitat del segle xx i durant les dècades dels anys 1910, 1920 i 1930 farà les seves aportacions fonamentals: introducció del mètode científic de matriu alemanya i consolidació dels estudis de pre i protohistòria a Catalunya i Espanya; institucionalització de l'arqueologia catalana; projecció i prestigi internacional (organització a Barcelona del IV Congrés Internacional d'Arqueologia coincidint amb l'Exposició Internacional de 1929); campanyes d'excavació al Baix Aragó (1914-1917), de fet l'únic gran projecte d'excavacions desenvolupat per Bosch en tota la seva

vida, tret d'intervencions menors a Empúries i Can Missert, Terrassa; coedició amb Adolf Schulten de les *Fontes Hispaniae Antiquae* (a partir de 1922), i publicació de la seva obra més important, l'*Etnologia de la Península Ibèrica* (1932), a més de ser un dels impulsors de la renovació de l'ensenyament universitari i realitzar una important tasca en la protecció del patrimoni cultural durant la guerra civil. També durant aquests anys formularà les seriacions i les propostes interpretatives científicament més suggeridores sobre la cultura ibèrica (1913-1915), sobre el calcolític i el bronze mediterrani i peninsular (1920), sobre el neolític i l'eneolític francès (1925-1927), exposarà la interpretació de la realitat multicultural indígena preromana (1932) i la teoria de les “superestructures polítiques” (1937) o el vas campaniforme (1940). Avui no té sentit plantejar-se, posem per cas, l'encert o desencert de les seves propostes sobre l'existència de dos vells ingredients ètnics originaris, pirinenc i capsità, la cronologia de l'art llewantí, la procedència d'Almeria dels sepulcres de fossa, la cultura de les coves, la cronotipologia de vas campaniforme, les onades cèltiques, la filiació grega de la civilització ibèrica, la major antiguitat de la ceràmica ibèrica amb decoració figurada o l'existència de pobles ibers i no ibers al nord de l'Ebre i es pot afirmar que el seu interès és més aviat historiogràfic. El que cal per valorar-les és tenir clar que els referents comparatius són, per entendre'ns, Modesto Lafuente, els germans Louis i Henri Siret, Adolph Furtwängler, Pierre Paris, José Ramón Mélida, Manuel Gómez Moreno, o, més endavant, l'arqueologia del franquisme, en el temps de les aventures i desventures dels ibers i, a tot estirar, fins la *Historia de España* de Ramón Menéndez Pidal (1947-1952), culminació del període, encara en la línia del nacionalisme unitarista de Juan Cabré, Marqués de Cerralbo, l'esmentat Gómez Moreno, Julio Martínez Santaolalla o Martín Almagro, però desempallegada de la retòrica feixista i assumint un plantejament positivista i pragmàtic que va permetre continuar disparant contra Bosch i, a la vegada, reunir els millors col·laboradors possibles: Joan Maluquer de Motes, Martín Almagro, Miquel Tarradell, Domingo Fletcher, Emeterio Cuadrado, Blas Taracena, Federico Wattenberg, Antonio García y Bellido, Julio Caro Baroja, i amb ells noves idees, com en el cas del primer dels citats, per a qui les diferències culturals ja no es basaven en la component ètnica i els canvis respondrien a fenòmens d'aculturació tant o més que als moviments migratoris.

Bosch Gimpera fonamentà bona part del seu prestigi en les campanyes d'excavació al Baix Aragó. El seu mètode sobre el terreny consistí en excavacions extensives i una documentació basada en el diari i fitxes d'inventari. No es pot parlar d'excavacions estratigràfiques i, com va demostrar fa molts anys Enric Sanmartí, els jaciments tendien a ser identificats amb una única fase, coincident amb la més ben representada. En realitat, Bosch era un arqueòleg de gabinet que destacà per la seva capacitat per treballar quantitats ingents de documentació arqueològica i bibliogràfica internacional, així com per la seva enorme capacitat per elaborar grans síntesis. La lectura històrica de la documentació arqueològica es basava en la contrastació crítica de les fonts escrites.

Bosch fou fidel fins als darrers anys al bagatge teòric que li va proporcionar de jove l'escola historicocultural alemanya. L'origen i la difusió dels pobles es podia rastrejar identificant les seves cultures materials, les cultures arqueològiques permetien identificar pobles, les evolucions tipològiques mostraven la continuïtat i les migracions explicaven els canvis; cronologies, tipologies, paral·lels, mapes i fletxes eren les seves eines de treball. La prehistòria europea va continuar sent difusionista fins la irrupció del carboni 14 i les calibracions radiocarbòniques i l'arqueologia processual, però l'enfocament ecològic de Graham Clark i el "realista" de Vere Gordon Childe ja anunciaven dècades abans els nous corrents de pensament materialista i científista que qüestionarien la història cultural positivista, l'arqueologia normativa i el difusionisme. Ens referim a l'esclat de la *New Archaeology* que Bosch, els darrers anys de la seva segona vida, acolliria, com el carboni 14, amb escepticisme considerant-los tan sols noves aproximacions als problemes i nous mètodes. De fet, avui, l'etnicitat —i l'etnogènesi— torna a interessar, però no definida sobre la component racial, sinó com a unitat cultural i consciència identitària, trets que no són immutables sinó resultat del procés històric; i el concepte de "cultura arqueològica" o "grup arqueològic" ha tingut un llarg recorregut, reformulat des de posicions normatives, marxistes o processuals, i continua sent un instrument conceptual vigent, si bé alliberat de la seva equivalència a poble, pas que Bosch no arribà a fer mai. A Mèxic, va continuar els seus estudis tipològics i comparatius sobre materials lítics i ceràmics. Les civilitzacions americanes eren vistes com el resultat de préstecs culturals provinents del Vell Continent, migracions, origen asiàtic, relacions transpacífiques... Així, com ha recordat Jordi Cortadella, proposava un origen siberià a l'art rupestre de les diferents regions americanes o la possible existència de pintures paleolítiques a Mèxic o de relacions entre certa ceràmica equatorialiana i un determinat estil japonès; i en les seves grans síntesis aplicava l'esquema de les superestructures a la història americana.

Francesc Gracia considera amb encert "cumbre y a la vez resumen de su pensamiento" la tesi més potent formulada per Bosch Gimpera, la tesi de les superestructures (romana, visigòtica, califal, Habsburgs i Borbons), exposada per primer cop a la cèlebre lliçó inaugural del curs 1937-1938 a la Universitat de València —aleshores capital provisional de la República—, una reflexió intel·lectual sobre la història d'Espanya fonamentada en la cèlebre *Etnologia de la Península Ibèrica*, que presenta l'Estat com una realitat política sobreimposada i opressora secular dels pobles. En confrontació amb la concepció unitària i uniformista del nacionalisme espanyol, denuncia la confusió entre Castella i Espanya i fa la més sòlida i elaborada de les propostes de les nacionalitats perifèriques (basca, gallega, andalusa) a la recerca de les arrels diferenciades i de la seva pròpia història. El tuf essencialista o les al·lusions ètniques que s'han utilitzat per desqualificar la tesi d'en Bosch o reduir el seu valor a poc menys que el d'una curiositat historiogràfica, des del nostre punt de vista, són el peatge als paradigmes dominants durant el primer quart del segle xx. Català, republicà i federalista,

Bosch és el paradigma del científic compromès amb un projecte social i polític, de l'investigador que busca legitimar en la recerca històrica les seves conviccions polítiques. Bosch creia en el valor del passat com a eina per entendre i transformar el present i la lliçó que treia del seu estudi era concloent: la irreductible diversitat d'Espanya i el fracàs de la uniformitat. La seva visió d'una Espanya multinacional, condemnada a entendre's o a no ser, era compartida per gegants de la intel·lectualitat catalana de la segona meitat del segle XIX i primer terç del XX de sensibilitats polítiques tan diferents com Valentí Almirall, Víctor Balaguer, Francesc Pi i Margall, Joan Maragall, Carles Pi i Sunyer, Lluís Companys, Antoni Rovira i Virgili o Lluís Nicolau d'Olwer, que, cadascun a la seva manera, cercaven l'encaix i resoldre la contradicció: "desig d'unió i impossibilitat d'amalgama", en paraules d'aquest darrer. Ja a l'exili, durant la dècada dels quaranta, Bosch va escriure nombroses vegades —més de vuitanta articles!— sobre Espanya i el projecte federal. Més de setanta anys de franquisme, monarquia i constitució unitarista i uniformitzadora, semblen haver malbaratat definitivament aquest corrent de pensament polític català federalista.

El compromís civopolític és una constant en la trajectòria vital de Pere Bosch Gimpera, al final convertit, gairebé, en una irrenunciable mostra de fidelitat tossuda en els gestos de significació simbòlica. Per això sorprenen afirmacions que semblen destinades a projectar ombres. El treball universitari, institucional i públic, la tasca científica d'extensió cultural i difusió social són indèstriables. Un home com ell, compromès amb el seu temps i conscient que la institucionalització de l'arqueologia era indispensable per al seu desenvolupament científic, no ignorava els avantatges d'assumir determinades posicions i responsabilitats per a aconseguir-ho. Però sembla molt simple presentar un Bosch pragmàtic, quasi cínic, a qui no importa res més que allò que afectava els seus interessos o que va entrar en política per a fomentar la creació d'un museu d'arqueologia desglossat del Museu d'Art, per més que aquesta imatge semblin avalar-la afirmacions del seu propi fill Carles o d'en Lluís Pericot. Tampoc no s'entén gaire el darrer capítol del llibre, "El mite del resistent antifranquista (1970-1974)", amb un títol tant gratuït com injustificat. Res del que ve a continuació té a veure amb l'enunciat, si el que lector espera són narracions fabuloses contraposades a la vida real. En realitat, es barregen episodis dels darrers anys de la seva vida, l'arrecctació i els intents d'assimilació per part del tardofranquisme espanyol i català i referències a les idees polítiques conservadores del vell liberal, sigui sobre els anarquistes, els comunistes i comunistoides, les revoltes estudiantils o la matança de la plaça de les Tres Cultures de 1968, però res que qüestionari les conviccions republicanes i antifranquistes de qui es negà sempre a tornar a Espanya en vida del dictador i es convertí en el darrer amnistiats dels exiliats (govern de José María Aznar en 1995).

Emili Junyent
Universitat de Lleida
ejunyent@historia.udl.cat

Rèplica: Mitos y realidades en torno a la figura de Pere Bosch Gimpera

Francisco Gracia Alonso

En primer lugar, queremos agradecer a los responsables editoriales de *Revista d'Arqueologia de Ponent* en su número 22 (2012, pp. 244-249) tanto el hecho de haber dedicado seis páginas de su excelente revista a la reseña crítica de nuestro libro *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio* (2011), como el darnos ahora la oportunidad de rebatir y realizar matizaciones al texto del Dr. Emili Junyent, precisiones que no pretenden encadenar una polémica ni cuestionar la línea argumental de sus opiniones, sino reafirmarnos tanto en la forma como en el contenido de nuestro trabajo.

A lo largo de los últimos años hemos intentado aproximarnos a las múltiples facetas que conforman la figura de Bosch Gimpera en base a la recuperación y estudio de documentación inédita conservada en diversos archivos de España, Francia y México, disponiendo así de un corpus documental nuevo sobre el que poder construir un análisis riguroso de su actuación investigadora, académica y política. Ello resultaba estrictamente necesario por cuanto en torno a la figura de Bosch se había creado, a nuestro juicio, una visión historiográfica claramente derivada hacia la hagiográfica cuando se analizaba su actuación en todos los campos citados, producto más de los recuerdos de quienes tuvieron relación con él, y del impacto de la publicación de sus *Memorias* (1980) —una recopilación de textos publicada seis años después de su muerte a partir en gran medida de artículos que el propio Bosch había publicado anteriormente en la revista *Xaloc*, uno de los órganos de los exiliados catalanes en México y que esencialmente terminaba su relato en 1939— y de la denostada correspondencia con Rafael Olivar Bertrand (1978) en la que Bosch expresó sus opiniones sobre diversos temas durante el tramo final de su vida. No creemos que se deba entrar a valorar a estas alturas la importancia de los escritos personales y los epistolarios en el ámbito historiográfico, plenamente aceptada en el campo de la investigación de la historia de la ciencia, y de la que incluso el reseñador valora positivamente la edición crítica que de las cartas de Bosch a Pericot realizamos en 2003 junto a J. M^a. Fullola y F. Vilanova, pero es evidente que descalificar dicho acervo documental como fuente de información veraz es, cuando menos, ilógico.

Durante la última década hemos publicado diversos estudios específicos sobre Bosch, tratando aspectos como su relación con Raymond Lantier y la difusión de la ciencia arqueológica española en Francia (2011-2013); el exilio británico y su acción política junto a Carles Pi i Sunyer (2013); las relaciones con la arqueología italiana antes de 1936 (2012); la revisión de su figura como gestor universitario (2011); la vinculación con Joan Maragall (2010); su trayectoria en los CISPP tras la Guerra Civil (2009); la pugna con Juan Cabré por el control de las excavaciones en Calaceite —con J. M^a. Fullola— (2008); la gestión en la UNESCO (2007); la institucionalización de la arqueología en Cataluña —con Jordi Cortadella—

(2007) y la Escuela Arqueológica de Barcelona (2008 y 2003), además de su papel en el salvamento del patrimonio histórico y arqueológico catalán durante la Guerra Civil —con Gloria Munilla— (2011), por citar tan sólo algunos de los más relevantes, por lo que creemos haber realizado indudables aportaciones al conocimiento del personaje y su época. Como para poder analizarlo en la forma en que lo hacemos. La mayoría de los temas de los trabajos citados tienen voluntariamente una presencia reducida en la obra que nos compete por tratarse de aspectos tratados de forma exhaustiva en otras publicaciones, queriendo indicar con ello que, pese a las seiscientas páginas de extensión del libro no hemos pretendido realizar un trabajo aún más extenso repitiendo problemáticas o enfoques ya tratados.

El reseñador cuestiona nuestra forma de trabajar comparándola con el prólogo a la edición que Jordi Cortadella realizó en 2003 de la *Etnología de la Península Ibérica* para Urgoiti Editores. No es nuestra intención enfrentar ambas formas de llevar a cabo un estudio historiográfico que consideramos igualmente válidas. Hemos optado por revisar la figura de Bosch partiendo de lo que no se había hecho hasta el momento: emplear las fuentes documentales originales, administrativas, académicas y privadas para explicar e interpretar su trayectoria personal y profesional, por cuanto las aproximaciones a la obra de Bosch habían partido casi exclusivamente de fuentes secundarias, memorias de terceros y síntesis genéricas. Creemos que en este punto radica la importancia y novedad del trabajo: presentar los hechos a partir de documentos en los que el propio protagonista expone sus ideas, en muchos casos antes del tamiz que la propia publicación de dicho material por su autor lo adecúe a una realidad más aceptable, pudiéndose poner por ejemplo las diferencias existentes entre la forma en la que Bosch plantea en sus memorias las causas por las que no pudo obtener un puesto docente en el Reino Unido en 1940 y la realidad documental procedente de los archivos universitarios británicos. Que emplear las fuentes originales sin seguir lo que otros autores han escrito *de referencia* ni trabajar sobre opiniones previas sea calificado de solipismo es un derecho del reseñador, pero hemos preferido seguir una línea más clara y directa en la que todas las afirmaciones que se hacen —diríamos incluso que los juicios de valor que se nos achacan— disponen de un soporte documental textual y de referencia que otros trabajos no tienen. Por ello no hemos querido entrar a rebatir de forma continuada los contenidos de anteriores trabajos, y si hacemos —por ejemplo— únicamente una referencia a la visión *azucarada* que ha caracterizado repetidamente la explicación de la relación entre Bosch y el IEC es porque consideramos que carece de sentido desmontar una y otra vez determinadas interpretaciones. Baste decir, como ya explicamos extensamente, que las relaciones entre Bosch y sus iniciales mentores en el IEC, Puig i Cadafalch y Martorell i Trabal, se fueron degradando con el paso de los años hasta caer en las cuestiones personales —como explicó ya Pericot— y que la institución no acogió en su seno como miembro a Bosch hasta 1935 tras la muerte de Martorell i Trabal, y no

como numerario al ser desplazado por Ferran Valls i Taberner, sino como miembro adjunto de la Sección Histórico Arqueológica, un factor interesante desde la perspectiva de considerar que en dicha fecha Bosch no era sólo el rector de la Universidad de Barcelona —aunque destituido tras los *Fets d'Octubre* de 1934— y la figura científica de mayor prestigio internacional con que contaba Cataluña en aquel momento. Unas relaciones viciadas que, pese a que ello no agrade al reseñador, sí influyeron decisivamente en la gestación y desarrollo de la arqueología catalana durante el primer tercio del siglo pasado. En definitiva, hemos trabajado sobre documentos y datos antes que sobre interpretaciones, abriendo un camino nuevo y propio sin sumarnos a ideas y líneas de análisis anteriores.

El reseñador indica que no analizamos la obra escrita de Bosch y su importancia en el contexto de la arqueología europea. Y es cierto. Lo es porque ese no era el objetivo del trabajo. El subtítulo del libro es explícito en este sentido: “universidad, política, exilio”, no entra por tanto el apartado de investigación en cuanto a sus resultados, aunque sí estudiamos a fondo la problemática de la organización de la gestión de la investigación que Bosch desarrolló tanto en el ámbito nacional como internacional. No debe por tanto buscarse lo que no se ha querido incluir: el estudio pormenorizado de todas y cada una de las aportaciones científicas de Bosch, puesto que todas ellas —o al menos sus líneas esenciales— merecen ser el núcleo de un trabajo específico, cabiendo destacar el análisis de su concepción de la cultura ibérica que actualmente realizamos, y que muestra cómo las ideas iniciales presentadas por Bosch en su tesis doctoral en 1913 experimentaron escasas modificaciones tras las intervenciones en el Bajo Aragón (1915-1923), y se fosilizaron desde la publicación de la *Etnología de la península Ibérica* (1932) hasta las últimas obras de síntesis aparecidas en 1974-1975.

El reseñador considera que nuestro principal objetivo no es revisar la figura de Bosch partiendo de las fuentes originales y retirar el velo de la mitificación, sino desprestigiarla incidiendo en sus contradicciones y lo que él considera que calificamos incluso como traiciones. No es cierto. Nuestra visión se genera en función de los datos y no de forma apriorística, sin tener la obligación de preservar una figura que no negamos sea decisiva en el marco de la investigación y la organización académica en la Cataluña anterior a la guerra, sino de la que queremos establecer su justa y real participación en los hechos, sin asumir un determinado valor simbólico que por mucho que haya servido a diversas generaciones no tiene porque ser incuestionable. No podemos estar de acuerdo con afirmaciones como las que Junyent indica “per a l'investigador, la troballa d'una opinió desqualificadora, com més agressiva i insultant millor, es converteix en la millor recompensa i, el que és pitjor, en la seva clau interpretativa”, porque, simplemente, es falso. Aquilatar los hechos a la realidad documental no es un ataque personal, y valorar a la persona antes que al mito la forma correcta de realizar un estudio histórico. Aunque no sea del gusto del reseñador, es totalmente cierto que las dos oposiciones de Bosch a la cátedra de la Universidad de Barcelona se resol-

vieron más por influencias diversas que por la valía de los concursantes —entre los que Bosch era sin duda el más preparado— como hemos acreditado documentalmente en diversas fuentes y mediante los correspondientes expedientes conservados en el AGA, y que las intervenciones arqueológicas en el Bajo Aragón no fueron el resultado del proyecto de la “Catalunya Gran” de Prat de la Riba, sino de las relaciones establecidas con los grupos de estudiosos locales que propiciaron el conocimiento de la potencialidad arqueológica de la zona. Lo cual no implica que las ideas de Prat recogidas en *La nacionalitat catalana* (1905), no influyeran tanto en el desarrollo de la arqueología clásica en Catalunya —como analizamos en dos artículos este mismo año (2013)— como en las ideas de Bosch sobre el concepto de las superestructuras políticas aplicadas al ámbito de análisis de la prehistoria.

Veamos algunos ejemplos más. Junyent, tomando también como referencia nuestro artículo anterior “Pere Bosch Gimpera. Deconstruyendo un mito para establecerlo de nuevo” (2010), nos acusa de: afirmar que Bosch no creó el Servei d'Investigacions Arqueològiques del IEC, lo cual es totalmente cierto por cuanto la creación del SIA deriva de una propuesta realizada en 1914 por Lluís Maria Vidal y José María Cazorro que fue adoptada por Puig i Cadafalch y Martorell i Trabal como se comprueba en los libros de actas de la SHA, y no será sino a propuesta de Martorell que Bosch asuma su dirección en 1915; que sin los condicionantes políticos y personales podría haber hecho más de lo que hizo al frente del SIA, lo que de nuevo es cierto y ya habíamos explicado en diversas ocasiones (2003, 2007) puesto que Bosch se enfrentó desde 1916 con Puig y Martorell debido tanto al intervencionismo en los trabajos de campo, como al reiterado retraso en la entrega de los resultados de las excavaciones y, evidentemente, al hecho de que Bosch defendía planteamientos políticos menos radicales que los del IEC; que no obtuvo todo el provecho científico posible de las campañas de excavación que dirigió desde el SIA y en especial en el Bajo Aragón, lo que de nuevo es cierto por cuanto las memorias de las intervenciones no fueron nunca publicadas —Francisca Pallarés Salvador publicará el poblado de San Antonio de Calaceite en 1965— y, por ejemplo, los viajes de estudio a los conjuntos de pinturas rupestres de las provincias de Tarragona y Castellón no merecerán sino cortos trabajos en el Anuario del IEC pese a las reiteradas peticiones de Puig a lo largo de los años para que finalizase las tareas encomendadas. Teniendo en cuenta que Bosch no realizó nuevas intervenciones en la zona a partir de 1923, es lógico afirmar que dichos trabajos podían haberse editado hasta la reorganización del SIA durante la etapa de la Generalitat republicana.

Indica también el reseñador que negamos que Bosch llegase a estructurar una escuela arqueológica, una afirmación que consideramos cierta con matices, puesto que evidentemente Bosch sí consiguió reunir durante sus primeros años un reducido grupo de colaboradores —Pericot, Del Castillo y los hermanos Serra Ràfols en la Universidad además de Colominas en el SIA—, a quienes formó, pero no mantuvo la

misma tónica durante los años siguientes hasta el extremo que quien fue el último alumno directo de Bosch en Barcelona, Joan Maluquer de Motes, se licenció en 1937, existiendo un gran vacío entre ambas generaciones con tan sólo dos tesis dirigidas en veintitrés años. Es cierto también que incluso llegaron a desarrollar estudios conjuntos antes de la guerra, pero dicha escuela dejó de existir de forma efectiva al terminar la contienda, y aislado Pericot tras su duro proceso de depuración, la arqueología catalana, como hemos demostrado en el libro *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)* (2012), se vertebró a partir de 1939 en torno a la figura de Almagro Basch de quien fueron discípulos los integrantes de la generación de postguerra, especialmente Maluquer de Motes, Tarradell, Arribas, Ripoll y Palol, aunque todos se distanciaron de él tras consolidar sus respectivas situaciones académicas y, contando con la figura de Pericot que ejerció como puente, se vincularon ideológicamente a Bosch cultivando la idea del *mestre absent*. Pero los recuerdos no constituyen una Escuela desde una perspectiva científica. Siguiendo con las críticas, Junyent no ha entendido ni nuestras explicaciones de la vinculación de Bosch con la dictadura de Primo de Rivera, a quien reclamó el desarrollo de la autonomía universitaria, siendo Puig i Cadafalch quien le acusará de estar vinculado a ella —y no nosotros—, ni su participación en la gestación del Estatuto de Autonomía para la Universidad de Barcelona, aprobado en 1933 y al que nos hemos referido en estudios anteriores con J. M^a. Fullola y J. Casassas (2011, 2009, 2008) como el más importante proceso de renovación de la enseñanza superior en España durante la primera mitad del siglo xx, por lo que en ningún caso reprocharíamos a Bosch dicha actuación que, además, hemos podido aquilatar y presentar a partir de sus propios textos inéditos, sobre los que seguimos trabajando en la actualidad. Como tampoco atacamos a Bosch por una supuesta posición elitista respecto a la enseñanza universitaria, sino todo lo contrario puesto que siempre procuró reorganizar la estructura universitaria aplicando un modelo científico basado en sus experiencias personales y el conocimiento del sistema académico participativo anglosajón por oposición al nemotécnico francófono que primaba en la universidad española. Por último, tampoco descalificamos a Bosch por su posición política durante la guerra civil, sino que, por el contrario, consideramos que pese a sus ideas liberales y conservadoras se mantuvo fiel a la idea de lo que representaban la República y la Cataluña autónoma, participando como *conseller* de Justicia en el último gobierno de Companys cuando ya era evidente que la guerra no podía ganarse y lo que ello significaba en el terreno personal. Una posición que queda diáfana explicada en nuestro trabajo.

No alargaremos mucho más esta réplica, pero sí queremos analizar las críticas del reseñador al último capítulo de nuestro libro “El mito del resistente antifranquista (1970-1974)”, del que indica que nada de su contenido responde al título del mismo y no entendemos por qué afirma que el lector deba esperar encontrar en el mismo “narraciones fabulosas

contrapuestas a la vida real”. No comprendemos qué esperaba encontrar el reseñador en sus páginas. Creemos haber demostrado cómo durante el tardofranquismo tanto quienes se proclamaban sus discípulos sin haberlo sido en puridad, como los representantes de un catalanismo burgués que intentaba asumir paulatinamente cuotas de presencia en los medios de comunicación, rescataron en sus textos la figura de Bosch presentándole tanto como un referente en la investigación internacional —que ya había dejado de ser al menos por su obra escrita— como un intelectual desprovisto de motivaciones políticas cuando no enfrentado a las ideas izquierdistas en los congresos internacionales, una recuperación en la que la famosa entrevista de Baltasar Porcel en *Serra d’Or* constituyó una pieza clave. Bosch no defenderá nunca ideas que sobrepasasen hacia la izquierda lo liberal en lo social y el catalanismo federalista en lo político, por lo que no podía ser tomado como bandera más que por lo que fue: el referente exiliado de la universidad republicana frente a la franquista de finales de la década de los sesenta y principio de los setenta del siglo pasado, aquella en la que una generación de profesionales de la arqueología se formó oyendo explicar reiteradamente las bondades de una etapa pretérita escondiendo sus sombras para que tan sólo brillasen sus luces. Los homenajes que recibió en su momento se debieron más a lo que significó su figura que al ideario que pudiera transmitir, puesto que Bosch, indudablemente fiel a sus ideas, se distanció pronto en el exilio tanto de la acción política republicana a mediados de la década de los cuarenta, como de las reivindicaciones catalanistas, llegando a no creer en la restauración de la Generalitat a medio e incluso a largo plazo como demuestra su correspondencia con Josep Tarradellas. Toda sociedad necesita mitos —o referentes como quiera decirse— y Bosch lo fue en un período de la transición política en que se intentó enlazar la superación de la dictadura con la etapa republicana a partir de las figuras de algunos exiliados, pero recordemos que, desde el punto de vista político, y más allá de la reedición de algunos textos como su discurso *España* pronunciado en la Universidad de Valencia en 1937, su influencia ha sido muy relativa.

Se indica también que en nuestro epílogo adoptamos un tono “supuestamente desmitificador, a veces casi provocador” porque afirmamos que Bosch nunca “sobrepasa el estadio que corresponde a una figura secundaria en su actividad pública” y que “no pretendió ser más que un investigador y un universitario que luchaba por la renovación de un sistema obsoleto”. En nuestra opinión la segunda frase es el compendio de lo que debe ser un responsable universitario y a lo largo de nuestro trabajo dejamos muy claras las aportaciones que Bosch realiza en la construcción de un nuevo sistema docente superior desde los primeros escritos a raíz del II Congreso Universitario Catalán; respecto a la primera, aunque no guste a quienes indican que hacemos crítica de figuras sobre las que no debería tocarse su estatus de referencia, indicar que es plenamente cierto. Está siempre pero no pueden atribuírsele, como hacemos, más que planes ilusorios de reorganización del sistema político

español durante el exilio basados en un federalismo autonomista irrealizable que incluye en algunas de sus propuestas la fusión de España y Portugal; no mantiene una posición política combativa en pro de la restauración de la república y la autonomía de Catalunya continuada a lo largo de todo su exilio, no aúna fuerzas políticas ni se mantiene en primera línea de las reivindicaciones, y sí, se centra en su trabajo como intelectual e investigador, sin que ello sea un demérito, antes lo contrario, pero lo que no puede hacerse en un análisis serio es atribuir a las figuras estudiadas más aciertos y actos de los que en realidad tuvieron o realizaron.

Por último, no podemos estar de acuerdo con la afirmación que encabeza el escrito de Junyent: “En vista dels resultats, l'autor va prendre una molt bona decisió quan fa uns anys, previsiblement cansat, abandonà la seva dura polèmica amb Fernando Quesada

sobre la guerra ibèrica, l'armament i les qüestions poliorcètiques, per a dedicar-se preferentment a la recerca historiogràfica sobre l'arqueologia catalana i espanyola.” No sólo no hemos dejado de trabajar en el campo de la investigación sobre la problemática de la guerra en protohistoria peninsular sino que consideramos que las propuestas que realizamos en 2003 sobre la concepción de la guerra compleja y la asunción de la poliorcética en el campo de los estudios sobre la cultura ibérica, en las que nos reafirmamos, se han ido confirmando gracias a las aportaciones de autores y, en la actualidad, las visiones de la guerra “heroica” o de “guerrillas” han sido plenamente refutadas y permanecen tan sólo como un residuo obsoleto en el debate científico.

Francisco Gracia Alonso
 Universitat de Barcelona
 fgracia@ub.edu